

МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

З.АКБАРОВА

МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан олий
ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган**

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

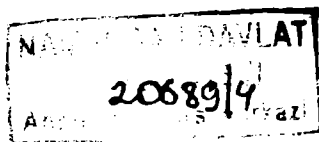
THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

Z. AKBAROVA

MICROECONOMIC STATISTICS

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

Акбарова З. Микроиқтисодий статистика (Ўқув қўлланма). – Т.: ТДИУ, 2004, – 112 бет.

Ушбу ўқув қўлланмада бозор муносабатига ўтиш шароитида статистика амалиётига татбиқ этилаётган миллий ҳисобот тизимига мос равишда қўлланадиган тушунча, концепция ва кўрсаткичлар ёритилган, статиска услубияти халқаро андозаларга мос равишда тавсифланган.

Бу жараёнда ишлаб чиқаришнинг (товар ва хизматлар) асосий омиллари: ишчи кучи, ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат предметларини статистик ўрганишга, бу омиллар таъсири остида эришилган натижавий кўрсаткич ҳамда унга қилинган сарф-харажат тоифаси ва уларнинг барчасини молиявий ҳолатга кўрсатадиган таъсирини ўрганиш усуллари алоҳида эътибор қаратилган.

Қўлланма иқтисодиёт йўналишидаги олий ўқув юртининг талабаларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф. Ш.Р. Холмўминов
Тақризчилар: и.ф.д., проф. Э.Н.Набиев;
и.ф.н., доц. Б. Қазибеков;
и.ф.н., доц. Х.Ж.Хўжақулов

Akbarova Z.R. Mirkoeconomic statistics (Manual). – T.: TSEU, 2004, – 112 pages.

The manual is about conceptions and indicators of national account system in market relations system. It also explains methodology of statistics according to the world experience.

It covers main factors of production: working force, production means and statistics of labor equipment, also expenditure categories spent for above factors and their negative or positive effects for general financial conditions are explained.

The manual is designed for the students of Higher Educational Establishments.

Responsible editor: doctor of economic science,
professor Holmuminov Sh.R.

References: doctor of economic science,
professor Nabiev E.N.;
candidate of economic science Kazibekov B.;
candidate of economic science Khujakulov H.J.

К И Р И Ш

Ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда уларни миқдорий сифат аниқлигида таърифловчи специфик-статистик усуллардан фойдаланилади. Бунда диалектика қонуниятларига асосланиб, ривожланиш ва боғлиқликда ўрганиш тамойилларига амал қилинади. Қуйидаги мисол бу фикримизни янада ойдинлаштиради: Агарда фирма маҳсулотларининг таннархи 10 минг сўм бўлибди дейилса, бу яхшими, ёмонми ҳали ҳеч қандай хулоса чиқариб бўлмайди. Агар шу маълумотга қўшимча қилиб, олдинги ойдаги таннархи 9900 сўм эди, дейилса, корхона иқтисодий фаолиятининг статистик кўрсаткичи ошганлиги, демак, қайсидир жараёнда сарф-харажат кўпайганлигини англаш мумкин. Бу дунёда ҳеч нарса доимий эмас, демак ҳамма ҳодиса ва жараёнлар ўт-кинчи, ўзгарувчандир. Шундай экан, бу ҳодиса ва жараёнлар ҳақида кеча қанақа эди, бутун ва эртага қанақа бўлиши ҳақида мулоҳаза юритиш зарур. Таъкидлаш керакки, ҳеч қандай ҳодисани алоҳида, турғун ҳолда ўрганиб бўлмайди. Инсонни жамиятдан алоҳида кўриш мумкин бўлмагани каби (жамиятдан алоҳида, демак, истеъмол талабларини қондириш учун керак бўладиган барча истеъмол қийматларни ўзи яратиши мумкинми?), ҳеч қандай ҳодиса ва жараён ҳам бошқалардан ажралган ҳолда бўлмайди, демак уларни мана шу боғлиқликни эътиборда тутган ҳолда ўрганиш зарур.

Юқоридаги мисолимизни эсланг. У юзага келтирадиган, нима учун маҳсулот таннархи 100 сўмга ошибди ва бу ошишига қандай омиллар таъсир кўрсатибди, деган саволларга статистиканинг махсус усуллари, услубияти ёрдамида жавоб олиш мумкин. Бу ўрганишнинг кейинги поғонасидир.

«Микроиқтисодий статистика», хўжалик амалиёти эҳтиёжига биноан, бозор муносабатига ўтиш шароитида, статистик амалиётга киритилаётган миллий ҳисоблар тизими талабларига жавоб бера оладиган ўқув қўлланма бўлиб, корхона, фирма ва бошқа мустақил хўжалик юритувчи субъект ва турдаги бирликлар йиғиндиси унинг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Микродаражада, яъни тармоқ, корхона ва ҳоказолар даражасидаги ҳодиса ва жараёнларнинг миқдор томонини сифат аниқлигида ўрганиш «Микроиқтисодий статистика» фанининг предметиدير. У, шунингдек, ишлаб чиқариш омилларини: ишчи

кучи, меҳнат воситалари, меҳнат предметлари мужассамланганлиги натижасида яратилган ялпи ишлаб чиқариш кўрсаткичларини (ҳажми, таркиби, динамикаси), ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ барча харажатларни ва бу харажатлар самарадорлигини таърифловчи кўрсаткичларни ўрганеди.

Қўлланмада ана шулар ҳақида фикр юритилган.

I боб

«МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УСУЛИ

1.1. «Микроиқтисодий статистика» фанининг предмети

«Статистика» лотинча «Status» сўзидан олинган бўлиб, ҳодиса ва жараёнларнинг мавқеи, вазияти, ҳолати деган маъноларни билдиради. «Stato» сўзи эса «давлат» маъносига қўлланилади. Дастлаб, статистика деганда, давлатнинг ҳолати ҳақидаги маълумотлар йиғиндиси тушунилган, кейинчалик ижтимоий ҳаётдаги ҳодиса ва жараёнларни таърифловчи маълумотлар англашила бошланди.

Табиий ҳаётдаги ҳодисаларни табиат фанлари, ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларни ижтимоий фанлар ўрганади. Ҳодиса ва жараёнлар деганда, ҳаётда юз бераётган воқеа ва ҳодисалар тушунилади. Ҳар қандай ҳодисани миқдор ва сифат томонларига кўра таърифлаш мумкин. Сифат томони деганда, ҳодисанинг ички қиёфаси ва аниқлиги, моҳияти тушунилади. Ҳодисанинг сифати унинг турли хусусиятларини ифодаловчи белгиларида ифодаланади.

Миқдор ҳодиса ва жараёнларнинг у ёки бу хусусиятини, меъёри, сони ва даражасини — ташқи қиёфасини билдиради.

«Микроиқтисодий статистика» ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларнинг сифат томонини, кечиш жараёнларини ўрганади ва шунга асосан ижтимоий тараққиёт негизи — иқтисодий қонун ва қонуниятларни аниқ макон ва замонда татбиқ этади. Миқдорий таъриф доимо ўзгарувчан бўлади: демак, муайян гуруҳдаги талабалар сони бир дарсда 20та, ундая олдинги ёки кейинги дарсларда бундан кўп ёки кам бўлиши мумкин. Шунинг учун доимо замонда аниқлаштириш лозим. 2003 йил 1 январь ҳолатида рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар сони 260500 бўлган, 10 январда бу сон ўзгарган бўлиши ҳам мумкин. Иккинчидан, бу кўрсаткични маконда аниқлаштириш, чунончи, шунча хўжалик юритувчи субъект қаердалигини аниқлаштириш, яъни Ўзбекистонда деб аниқ кўрсатиш лозим. Чунки, бу кўрсаткич Андижонда бошқача бўлади.

Ҳодисаларнинг сифат томонини ойдинлаштирмасдан туриб миқдор томонини таърифлаб бўлмайди. Маҳсулот таннари қанчалигини билишдан олдин, маҳсулотнинг ўзи нималигини аниқлаш лозим. Дарҳақиқат, «маҳсулот ишлаб чиқариш ва амалга ошириш билан боғлиқ харажатларнинг қўлдаги ифодаси» - бу, сифат таърифидир. Буни билгандан кейин унга миқдорий таъриф бериш мақсадида калькуляция тузилади.

Статистика ўз объектини ўрганишда қуйидаги саволларга жавоб олиши лозим: Нима? Қерда? Қачон? Қанча?

Ижтимоий ҳаётдаги ҳодиса ва жараёнлар турли поғоналарда кечиши мумкин:

– халқ хўжалиги, мамлакат миқёсида – макроиқтисодий ҳодиса ва жараёнлар;

– корхона, тармоқ миқёсида – микроиқтисодий ҳодиса ва жараёнлар.

Бизнинг ўрганиш объектимиз ҳам микро даражадаги ҳодиса ва жараёнлардир.

«Микроиқтисодий статистика»нинг предмети, бу – микроиқтисодий даражадаги оммавий-ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг миқдор томонини сифат аниқлигида, аниқ макон ва замонда ўрганишдир.

Статистика ҳозирги кунда: «Статистиканинг умумий назарияси», «Макроиқтисодий статистика», «Микроиқтисодий статистика», «Иқтисодиётнинг турли тармоқлари статистикаси», «Демографик статистика», «Ижтимоий статистика», «Меҳнат статистикаси», «Миллий ҳисобчилик тизими» ва шу каби фанларни ўз ичига олган фанлар мажмуидир.

1.2. «Микроиқтисодий статистика» да қўлланиладиган усуллар

«Микроиқтисодий статистика» ўз амалий фаолиятида «Статистиканинг умумий назарияси» ишлаб чиққан усуллардан фойдаланади. Аввало шуни таъкидлаш лозимки, бунга меҳнат муносабатлари барча ҳодиса ва жараёнлар динамикаси ҳамда ўзаро боғлиқликда кўриб чиқилади.

«Микроиқтисодий статистика» зарур ахборотни тўплашда олдиндан ишлаб чиқилган дастурларга кўра, белгиланган муддатда зарур ахборотни олиш имконини берадиган статистик кузатиш усулидан фойдаланади. Бу ахборотни олиш учун ялпи ва қисман кузатишнинг барча турлари қўлланилади. Кузатиш усулини танлаш кўп сонли омиллар: тадқиқотнинг мақсади; дастури; моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларига боғлиқ.

Ахборот олингандан сўнг унинг назорати амалга оширилади. Бунда назоратнинг қуйидаги турларидан фойдаланилади:

- статистик, бунда кузатиш объектлари қамровининг тўллаллиги; барча зарур графа ва қаторлар тўлиқ тўлдирилганлиги; зарур реквизитлар; манзил, сана, имзо, муҳрларнинг борлиги текширилади;

- арифметик, у миқдорий боғланган кўрсаткичларга асос-

ланади (масалан, ташкил этувчи элементлар йиғиндиси яқундан катта бўла олмайди);

- мантиқий, у сифат боғланишига асосланади (масалан, 5-6 ёшли бола олий маълумотга эга бўла олмайди).

Олинган статистик ахборотнинг сифати текширилгач, уни жамлаш ва гуруҳлаш амалга оширилади.

Статистик маълумотларни жамлаш олдиндан тузилган дастур бўйича гуруҳий ва умумий яқунларни олишдир. Гуруҳлаш ўрганилаётган бирликлар мажмуини ўрганилаётган белгиларига мувофиқ, миқдорий ва сифатий гуруҳларга тақсимладан иборат. Шундай қилиб, миқдорий гуруҳлаш миқдорий ифода (масалан, иқтисодиётда банд бўлганлар сони, ишсизлар сони, даромад ҳажми ва бошқалар бўйича гуруҳлаш)га эга бўлган белгилар (кўрсаткичлар)га асосланади, сифатий гуруҳлаш асосида эса миқдорий ифодага эга бўлиши мумкин бўлмаган кўрсаткичлар (масалан, меҳнатга лаёқатли аҳоли сонининг жинси ва ёши ҳамда ижтимоий-касбий гуруҳлари ва ҳ.к.) ётади.

Ахборотни жамлаш ва гуруҳлаш кейинги таҳлил учун бошланғич материал хизматини ўтайдиган кўрсаткичларнинг маълум тизимига эга бўлиш имконини беради. Бунда ҳам статистика умумий назарияси ишлаб чиқадиган усуллардан фойдаланилади.

Содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларнинг ҳажм ва даражаларини ифодалайдиган мутлақ кўрсаткичлар билан бирга қуйидагиларга қирадиган нисбий катталиқлар ҳам ҳисобланади:

- динамиканинг нисбий катталиги ҳодиса вақтидаги ўзгариш йўналишини ифодалайди ва бу ўзгариш тезлигини ўлчайди (масалан, ўсиш ва қўшимча ўсиш суръати);

- тузилманинг нисбий катталиги ўрганилаётган кўрсаткич умумий ҳажмда ҳар бир компонент (таркибий қисми)нинг улушини ёки салмоғини ифодалайди (масалан, ходимлар сонидан ишчилар салмоғининг ўсиши);

- қиёслашнинг нисбий катталиги турли объектларга тегишли бўлган бир ва айни ўша даврдаги икки ёки ундан ортиқ бир номдаги катталиқлар нисбатини кўрсатади (масалан, асосий фондлардан икки корхона бўйича);

- мувофиқлаштириш (координация)нинг нисбий катталиқлари, бир ва ўша йиғиндининг турли элементлари нисбатини ифодалайди (масалан, корхона ходимларининг ақлий ва жисмоний меҳнат билан банд бўлганлари сони нисбати);

- интенсивликнинг нисбий катталиқлари, у берилган ҳодисанинг маълум муҳитда тарқалиш даражасини акс эттиради (масалан, фонд талабчанлиги).

Ҳодиса ва жараёнларни ифодалашда ўртача катталиқлар

ҳисоб-китоби жуда муҳим ҳисобланади. У ўрганилаётган йиғиндининг (масалан, ходимлар иш ҳақининг ўртача даражаси) барча бирликлар учун хос бўлган, кўриб чиқилаётган умумий белги қийматини аниқлаш имконини беради.

Вариация кўрсаткичлари ҳисоб-китоби ўрганилаётган белгининг ўзгарувчанлик даражасини аниқлайди, яъни берилган йиғиндининг берилган белги муносабатида ўзгарувчанлигини ифодалайди. Вариацияларни ўрганишда дисперсия ва ўртача квадратик тафовут муҳим статистик тасниф ҳисобланади.

«Микроиқтисодий статистика» кўрсаткичларининг бошқа иқтисодий кўрсаткичлар билан ўзаро алоқаси яқинлиги асосан корреляцион-регрессив таҳлил ўтказиш ёрдамида ўрганилади. Корреляция бандлик кўрсаткичлари ва ишсизлик кўрсаткичларининг бошқа иқтисодий кўрсаткичлар (ялпи ички маҳсулот, асосий капитал, инвестициялар, товар ва хизматлар экспорти, импорти ва бошқалар) билан алоқасининг яқинлигини миқдорий баҳолаш имконини беради. Регрессия кўрсаткичлари натижаси кўрсаткич факторли кўрсаткичга (масалан, меҳнат унумдорлиги 1% ошганда иш ҳақининг ўсиши) боғлиқлигининг миқдорий баҳоси а эга бўлиш имконини беради.

«Микроиқтисодий статистика»да индексли усулдан кенг фойдаланилади. Биринчидан, у кўрсаткичларни (меҳнат унумдорлиги, иш ҳақи, аҳолининг номинал ва ҳақиқий даромадлари, истеъмол нархлари индекслари) динамикасини ўрганиш, иккинчидан, индексли факторли таҳлил, факторли белгининг натижа кўрсаткичига (масалан, маҳсулотнинг банд бўлганлар ва меҳнат унумдорлиги ҳисобига ўсиши) миқдорий таъсирини аниқлаш имконини беради.

«Микроиқтисодий статистика» содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнлар йўналишларини ўрганиш мақсадида динамик қаторлар таҳлили усулидан фойдаланади. Бундай таҳлил натижасида аниқланган кўрсаткичларининг ўсиш динамикасидаги йўналишлар, уларнинг интерполяцияси (тадқиқ қилинаётган динамика қаторлари ичида номаълум даражаларни топиш) ва тренд экстраполяцияси (башорат қилиш) учун бошланғич материал хизматини ўтайди.

«Микроиқтисодий статистика» ўрганилаётган йиғинди бирликларни бир неча белгилари бўйича таснифлашни амалга оширишда, бу бирликларни (масалан, мамлакат ёки иқтисодий минтақалар) ҳар бир бирлик ўртача гуруҳлашга яқин кўрсаткичларга эга бўлган, нисбатан бир хил гуруҳларга бирлаштириш имконини берадиган кластерли таҳлилдан фойдаланади. Статистик ахборотни тўплаш, ишлов бериш ва таҳлил қилиш нити-

жалари, одатда, статистик жадвал ва графиклар (диаграмма ва статистик карталар) тузишнинг умумий тамойилларини ишлаб чиқади. Улардан статистика кўрсаткичлари таҳлилининг оралиқ ёки пировард яқунларини баён қилишда фойдаланади.

«Микроиқтисодий статистика»да бир йўла тадқиқотлар ўртасидаги даврда (аҳолини рўйхатга олиш ўртасидаги даврда) оралиқ кўрсаткичларга эга бўлиш имконини берадиган баланс усули алоҳида ўринни эгаллайди. Бундан ташқари, у ресурс потенциалининг мавжудлиги ва ундан фойдаланишни ифодалайди.

Қисқача хулосалар

Бозор муносабатларининг мавжудлиги ва шу билан боғлиқ ҳолатини статистик баҳолаш, ўрганиш, таҳлил қилиш ва мамлакатимиз учун илгари номаълум бўлган миллий ҳисоблар тизимининг бир қатор ифодалари ижтимоий-иқтисодий ҳодиса ва жараёнларини ўрганиш ва амалиётга татбиқ этиш, шароитимизга, амалиётимизга мос келмаган тоифалар устида иш олиб бориш ва уларни иложи борича миллий ҳисоблар тизимидан чиқиб кетмасдан, амалиётимизга мослаштириш ва шу каби вазифаларни ҳал этиш учун бозор механизми, унинг қонуниятлари, йўналишлари устида чуқур ва мукамал статистик тадқиқотлар ташкил этишни талаб қилади.

«Микроиқтисодий статистика» ўз предмети ва усулига эга бўлиб, статистика ижтимоий-иқтисодий оммавий ҳодиса ва жараёнларнинг миқдор томонини аниқ макон ва замонда, уларнинг сифати билан узвий боғлиқликда ўрганади.

Микростатистиканинг асосий мақсади, ресурс потенциални шакллантириш заминларини миқдорий таърифлаш, унинг таркибини турли белгиларга кўра ўрганиш; маҳсулот ва хизматлар харажатлари даражасини, динамикасини таҳлил қилиш ҳисобланади.

Микростатистикасининг марказий вазифаларидан бири — ресурс потенциалидан фойдаланишни, фойдаланиш даражасини, ресурс потенциалидан тўла фойдаланилмаганлик оқибатида иқтисодиётдаги йўқотишлар каби масалаларни таърифлашдир. Ишлаб чиқариш муносабатлари соҳасида содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнлар, меҳнат микро—статистика предмети бўлса, корхона, тармоқ статистиканинг тадқиқот объекти ҳисобланади.

Микростатистика услубияти барча назарий статистика усулларида фойдаланади: мутлақ ва нисбий миқдорлар, ўртача ва вариация кўрсаткичлари, гуруҳлаш ва таснифлаш, баланс ва индекслар усули, танланма кузатиш усули кабилардан.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Микроиқтисодий статистика» предметига таъриф беринг.
2. «Микроиқтисодий статистика»нинг бошқа фанлар билан алоқасини изоҳлаб беринг.
3. «Микроиқтисодий статистика»нинг бугунги вазифалари нималардан иборат?
4. «Микроиқтисодий статистика» да қандай усуллар қўлланилади?
5. «Микроиқтисодий статистика» усули ва услубияти орасидаги бирлик ва фарқи нималарда намоён бўлади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-т. – Т.: Ўзбекистон, 1991.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
3. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т.: Мехнат, 1998.
4. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. – М.: Финансы и статистика, 2000.
5. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. – Т.: Узбекистан, 1993.
6. Доклад о мировом развитии. 2000-2001 гг.

II боб

МАҲСУЛОТ ВА ХИЗМАТЛАР СТАТИСТИКАСИ

2.1. Маҳсулот ва хизматлар статистикаси объекти

Миллий ҳисоблар тизимида ялпи ички маҳсулотни ҳисоблашда қўлланадиган тармоқлар маҳсулоти кўрсаткичларини ҳисоблашда, шунинг эътиборга олиш лозимки, тармоқларни ташкил этувчи, иқтисодий бирликларига таъриф берувчи тасниф бирлиги аниқланади.

Ҳамма турдаги иқтисодий фаолиятлар халқаро тармоқ стандарт таснифига биноан, тасниф бирлиги деб заведение, яъни корхонанинг бир турдаги фаолияти билан боғлиқ бўлинмаси тушунилади. Заведение сифатида бутун корхона ҳам ҳисоблаш мумкин, лекин одатда корхона турли хил бўлинмалардан ташкил топади.

Тармоқ деганда, бир турдаги заведениелар йиғиндиси тушунилади. Тармоқ маҳсулоти деганда, тармоққа кирувчи ташкилотлар томонидан яратилган барча маҳсулот аниқланади. Тармоқ асосий кўрсаткичлари тариқасида ялпи ишлаб чиқариш ва ялпи қўшилган қиймат тушунилади.

Ялпи ишлаб чиқариш, бу ялпи ишлаб чиқариш натижавий кўрсаткичининг бошланғич ҳисобидир. Бу кўрсаткичга барча ишлаб чиқарилган маҳсулотни, яъни амалга ошириш ҳажми ва ҳали амалга оширилмаган тайёр маҳсулот захираси ўзгариши киритилади. Бу кўрсаткични ҳисоблашда оралиқ истеъмол этилган хомашё ва материаллар қиймати айрилмаган ҳолда ҳисобланади.

Ялпи қўшилган қиймат эса хўжалик фаолияти натижасини аниқроқ таърифлаб, оралиқ истеъмолни чегириб ҳисобланади. Бу кўрсаткич асосий фонднинг истеъмол қиймати, яъни амортизация айрилмаган ҳолда ҳисобланганлиги учун «ялпи» дейилади.

Ялпи ишлаб чиқариш ва ялпи қўшилган қиймат кўрсаткичлари жорий баҳоларда ва маҳсулот физик ҳажми динамикасини ўрганиш учун ўзгармас баҳоларда ҳисобланади. Жорий баҳоларда ҳисоблашда, маҳсулот амалга ошириш фурсатидаги баҳода эмас, балки ишлаб чиқариш давридаги баҳоларда ҳисобга олинади. Амалга оширилган маҳсулот қийматини аниқлашда, буюртмачидан тушган пул ҳажми эмас, балки у бериши керак бўлган ҳажми ҳисобга олинади. Маҳсулот ҳажмини инфодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш тармоқларда ўзига хос хусусиятларга эга. Шу хусусиятларни кўриб чиқамиз.

2.2. Саноат маҳсулотлари статистикаси

Саноат корхонаси ишлаб чиқариш фаолиятининг натижавий кўрсаткичи маҳсулот ҳисобланади. Баъзи маҳсулот миқдори пул ифодасида ва алоҳида элементлари бўйича натурал ўлчов бирликларида ўлчаниши мумкин. Бажарилган хизмат ҳажми эса пул ифодасида ўлчанади.

Хизмат кўрсатиш фаолияти натижасида янги истеъмол қиймати яратилмайди, қандай бирламчи маҳсулот натурал кўринишида бўлса, шундайлигича қолади, лекин бирламчи маҳсулот қиймати ортади. Масалан, юк ташиш транспорти фаолияти натижасида “А” пунктдан “В” пунктга ташилган гишт ортилганда қандай бўлса, туширилганда ҳам шундайлигича - гиштлигича қолади, лекин гиштнинг баҳоси энди ошади, унга нафақат гиштни сотиб олиш, ортиш, тушириш қиймати, балки ташиш қиймати ҳам кўшилган.

Ишлаб чиқариш фаолияти натижасида бошланғич хомашё, материал ўз истеъмол қийматини бутунлай йўқотади. Масалан, уч метр газламадан кўйлак тикилди, бу фаолият натижасида газлама энди йўқ бўлиб, у кўйлак кўринишига кирди. Кўйлак тиккунга қадар газламадан парда ҳам тикиш мумкин эди, яъни газламанинг истеъмол қиймати бутунлай йўқотилиб, унинг қиймати ҳам кўйлак қийматига бутунлай киритилади. Бунда истеъмол қиймати бир хил бўлган, яъни бирининг ўрнини бошқаси босиши мумкин бўлган маҳсулотлардан бири эталон тариқасида олиниб, қолганлари шу эталонга мослашади. Масалан, талабага 96 варақлик дафтар керак бўлса, сотувда шундай дафтарни топа олмаса, у ҳолда унинг ўрнига 2 та 48 варақлик дафтар ёки 4 та 24 варақлик дафтар олиши мумкин. Бунда 2 та, 4 та бу 96 вараққа — эталонга айлантириш кўрсаткичларидир.

Шартли-натурал ўлчов бирлиги $\sum q \times k$ бу ерда, k - коэффициент.

Лекин талабларимиз турли хил: билимга; озиқ-овқат; кийим-кечак; дам олиш ва ҳ.к. Мана шу каби турли хил талабларни қондириш учун турли хил истеъмол қийматлар, турли хил маҳсулотлар керак бўлади. Уларнинг ҳаммасини умумлаштириш мақсадида қиймат кўрсаткичидан фойдаланилади. Қиймат кўрсаткичига баҳо (P) ёрдамида айлантирилади ва қиймат кўрсаткичлари $\cdot = \sum q \times p = \sum Q$ билан ифодаланади.

Қиймат ўлчов бирлиги нафақат турли хил маҳсулотларни умумлаштиришга, балки маҳсулот ва хизматларни ҳам, ишлаб чиқаришда тайёрлиги бўйича турли хил поғоналарда бўлган меҳнат натижаларини ҳам умумлаштиришга ёрдам беради.

Тайёрлиги бўйича маҳсулот қуйидагича гуруҳланади:

– тугалланмаган ишлаб чиқариш;

– ярим фабрикат;

– тайёр маҳсулот.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш деб, корхона турли бўлимларида ишлаб чиқариш жараёни бошланиб, ҳали тугулланмаган натижага айтилади.

Ярим фабрикат деганда, турли хил босқичда ишлаб чиқариш жараёни бутунлай тугатилиб, шу босқичда бошқа ҳеч қандай ишлов бериш керак бўлмаган, корхонанинг кейинги бўлинмасига ўтказиши ёки четга сотиши мумкин бўлган маҳсулот тушунилади.

Тайёр маҳсулот деганда, корхона доирасида ҳамма ишлаб чиқариш жараёни бутунлай тугатилган, сифат стандартларига мос келиб, яроқли топилган, керакли хужжатлар билан атирмидь қилиб, тайёр маҳсулот омборига топширилган маҳсулотлар тушунилади.

Тайёр маҳсулотлар, четга бажарилган ишлар ва ишлаб чиқарилган ярим фабрикатларнинг пулдаги ифодаси йиғиндиси ялпи ишлаб чиқариш дейилади. Ялпи ишлаб чиқариш ҳажмига тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми қўшилса, ялпи айланма дейилади. Ялпи айланмага ишлаб чиқарилган барча тайёр маҳсулот ва ярим фабрикатлар (сотишга мўлжалланганми, қайта ишлов беришганми, ундан қатъиназар), тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдигининг ўзгариши ва четга бажарилган хизмат ҳажми киритилади.

Корхонанинг бир бўлимида ишлаб чиқарилган ярим фабрикат кейинги бўлимида ишлатилган бўлиши мумкин. Шунингдек, корхонанинг бир бўлими иккинчи кўрсатган бўлимига хизмат ҳажми ҳам, корхона доирасида ҳисобот даврида ишлатилган ярим фабрикат ва хизматлар ҳажми ҳам ички ишлаб чиқариш айланма дейилади. Шунинг учун ялпи айланма кўрсаткичи корхона концентрация қилинса ошиб боради, ихтисослаштирилса камайиб боради ва шу муносабат билан амалиётда бу кўрсаткич ҳисобланмайди. Бу кўрсаткични ҳисоблаш услубияти айрим (гўшт-сут соҳа ва ҳ.к.) саноат корхоналарида ялпи маҳсулот ҳажмини ҳисоблашда қўлланилади.

Ялпи айланмадан корхона ички ишлаб чиқариш айланмаси айирилса, ялпи маҳсулот кўрсаткичи келиб чиқади. Корхона ялпи маҳсулоти деганда, ишлаб чиқариш фаолияти умумий натижасининг айрим давр мобайнида, пулдаги ифодаси тушунилиб, унга барча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар киради. Четга чиқарилган ёки сотиш учун мўлжалланган ярим фабрикатлар ва ишлаб чиқариш

характеридаги бажарилган хизматлар ҳажми ва тўталланмаган ишлаб чиқариш қолдиғи ҳам ялпи маҳсулот ҳисобланади.

Бундан кўриниб турибдики, ялпи маҳсулотнинг барчаси ҳам сотишга мўлжалланмайди. Шу боис, фақат сотиш учун мўлжалланган қисми, яъни товар маҳсулоти аниқланади.

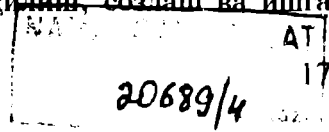
Товар маҳсулоти — мазкур давр мобайнида корхона пировард фаолиятининг натижавий кўрсаткичи бўлиб, истеъмолчиларга, четга жўнатилган ёки жўнатишга тайёр маҳсулот. Тайёр маҳсулотга омборда жўнатиш учун қулай ҳажми тўплаш мақсадида сақланаётган маҳсулотлар киради. Товар маҳсулоти корхона фаолиятида муҳим аҳамият касб этади, чунки бухгалтерия маҳсулот калькуляциясини қилиб, унга кетган харажатларни аниқлаб, таннархини ҳисоблаб, қанчадан сотиш мумкинлигини аниқлайди, бу эса қанча фойда олиш мумкинлигини кўрсатади. Лекин фойда фақат маҳсулот жўнатилиб, сотилиб, ҳисоб рақамига пул келиб тушгандан сўнг аниқланади. Шу мақсадда бухгалтерия ҳисобида жўнатилган ва буюртмачига топширилган маҳсулот кўрсаткичи аниқланади (уни ишлаб чиқарилган ва жўнатилган маҳсулот орасидаги тафовут, омбордаги тайёр маҳсулотнинг ҳажми ташкил этади).

Сотилган (амалга оширилган) маҳсулот деганда, истеъмолчига жўнатилган ва у учун тайёрловчининг ҳисоб рақамига пул келиб тушган маҳсулот тушунилади.

Саноат маҳсулоти ҳақидаги статистик маълумотлар саноат ва носаноат корхона ва ташкилотлар (мулкчилик шаклидан қатъиназар) ва уй хўжаликлари томонидан яратилган маҳсулот ҳажмини ифодалайди. Бунга носаноат ташкилотларнинг балансидаги ёрдамчи саноат ишлаб чиқариш маҳсулотлари киритилади. Ёрдамчи санот ишлаб чиқариш манзили, балансида бўлган юридик шахс манзили билан бир бўлмаслиги мумкин.

Саноат маҳсулоти қийматиغا, ўз хомашёсидан ёки буюртмачи хомашёсидан ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот, ўзи ишлаб чиқарган ярим фабрикатлар қиймати (корхона ичидаги айланмасиз), четга бажарган саноат характеридаги хизмат қиймати буюртмачи хомашёсидан тайёрланган маҳсулотга ишлов бериш қиймати бўйича баҳоланади.

Саноат характеридаги хизматлар: транспорт воситалари, ускуналари, механизмларни созлаш ва модернизация қилиш, бошқа корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотни тўла тайёрлик ҳолатига келтириш билан боғлиқ материал ва деталларга қисман ишлов бериш бўйича айрим операцияларни бажариш, буюртмачида ускунани монтаж қилиш, созлаш ва ишга тушириш ва ҳоказолардан иборат.

Саноат корхонаси маҳсулоти ҳажмини ҳисоблашда завод усулидан фойдаланилади, яъни корхона ичидаги айланма ҳисобга киритилмайди. Шундай қилиб саноат маҳсулоти таркибига қуйидагилар киради:

- сотилган (амалга оширилган) маҳсулот ҳажми;
- четга чиқарилган маҳсулот ва хизматлар ҳажми;
- ноишлаб чиқариш корхонаси бўлимларига жўнатилган товарлар қиймати (корхонанинг боғчаси, дам олиш уйи, тиббиёт муассасаси ва ҳ.к.)

- бошқа ташкилотларга гуманитар ёрдам тариқасида жўнатилган маҳсулот қиймати;

- меҳнат ҳақи эвазига корхона ходимларига берилган маҳсулот қиймати;

- сотилган (амалга оширилмаган), лекин тайёр маҳсулот қолдигининг ўсиши;

- тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдигининг ўсиши.

Саноат маҳсулоти қиймати қўшилган қийматга солиқсиз баҳоланади.

Саноат корхонаси статистик ҳисоботида саноат маҳсулоти қийматини жорий баҳоларда ва физик ҳажми динамикасини ҳисоблашда керак бўладиган қиёслашда олдинги давр баҳосида кўрсатади.

Ассортименти тор бўлган тармоқларда, маҳсулотни ўзгармас баҳода ҳисоблаш натурал кўрсаткичлар асосида амалга оширилиши мумкин, кейин эса улар индексларидан ўртача арифметик (оддий ёки тортилган) усулда ўртачаси ҳисобланади. Ассортименти кенг бўлган маҳсулот сифати ўзгарувчан тармоқларда эса ўзгармас баҳодаги маҳсулот қиймати баҳо индекси ёрдамида маҳсулот қийматини деталлаштириш орқали амалга оширилади. Бу мақсадда вакил-товар бўйича баҳо индекслари аниқланади.

2.3. Бошқа тармоқлар маҳсулотлари статистикаси хусусиятлари

Қишлоқ хўжалик маҳсулоти кўрсаткичига қаерда ишлаб чиқарилганлигидан қатъиназар, зироатчилик ва чорвачилик маҳсулотлари киради. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ноқишлоқ хўжалик маҳсулотлари қиймати иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари маҳсулотига киритилади. Қишлоқ хўжалик маҳсулоти қийматига, экинчилик ва чорвачиликнинг тайёр маҳсулотлари қийматидан ташқари, кейинги йил ҳосили учун харажатлар қиймати — тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқларининг

ҳам, чорвачилик маҳсулотига эса мол сонининг кўпайиши ҳам кўшилади.

Халқаро тармоқ стандарт классификаторига биноан, қишлоқ хўжалигига қишлоқ хўжалик хизматларини кўрсатувчи бўлимлар ҳам киритилади (ернинг ҳолатини яхшилаш ва ҳ.к). Шунинг учун бу каби хизматлар ҳажми ҳам, қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳажмига кўшилади. Қишлоқ хўжалик маҳсулоти қиймати ялпи айланма усули бўйича ҳисобланади, хўжаликда ишлаб чиқарилган ва истеъмол этилган уруғ ва ем қиймати ҳисобга олинади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти қиймати жорий ва ўзгармас баҳода ҳисобланади. Жорий баҳода қишлоқ хўжалик маҳсулотини ҳисоблашда, шуни эътиборга олиш лозимки, маҳсулот турли хил баҳоларда, ҳар хил сотиш йўналиши бўйича сотилади.

Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида катта ҳажмда нотовар маҳсулот мавжуд (шахсий пировард ва оралиқ истеъмол, сотилмаган (амалга оширилмаган) тайёр маҳсулот захирасининг ошиши ва ҳ.к). Шунинг учун энг самарали усул, қишлоқ хўжалик маҳсулотини жорий баҳоларда ҳисоблашнинг баланс усулидир. Нотовар маҳсулот қийматини ҳисоблашда, ўхшаш сифатли маҳсулотларнинг сотиш (амалга ошириш) бөҳоси олинади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқлари одатда таннарх бўйича баҳоланади. Ўзгармас баҳода қишлоқ хўжалик маҳсулотини баҳолашда, тўғри баҳолаш усулидан фойдаланилади, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори доимий баҳога кўпайтирилади, чунки қишлоқ хўжалигида маҳсулот ассортименти чекланган, ҳар бир маҳсулот тури бўйича натурал ҳажм ва ўртача баҳо мавжуд бўлади.

Қишлоқ хўжалигининг физик ҳажм индексини ҳисоблашда Ласпейрес усулидан фойдаланилади.

Қурилиш фаолиятига қуйидагилар киради:

- хўжалик усули бўйича, қурилиш монтаж ва бошқа ишларни бажарувчи ташкилотлар;

- аҳоли буюртмаси бўйича, уй-жой қуриш ва таъмирлаш билан шуғулланувчи ташкилотлар;

- қудуқларни қазиб билан шуғулланувчи ташкилотлар;

- қидирув ташкилотлари;

- қурилишнинг хўжалик бошқарувини амалга оширувчи ташкилотлар;

- уй-жой, дала ҳовли, хўжалик қурилишлари буюртмаси бўйича, уй-жойни капитал таъмирлаш, индивидуал қурилиш ишлари билан банд бўлган жисмоний шахслар, ўз кучи билан қурилиш ва таъмирлаш ишлари.

Қурилиш фoлияти даврий бўлганлиги учун бундай ишлар сирасига қуйидаги ишлар киритилади:

- қурилиш-монтаж ишлари;
- геология-қидирув ва изланиш ишлари;
- ернинг ҳолатини яхшилаш, ирригацион ва мелиоратив ишлар;
- капитал таъмирлаш;
- бино ва иншоотларни жорий таъмирлаш ишлари;
- хусусий турар жой ва бошқа қурилиш объектларини қуриш ишлари.

Қурилиш маҳсулоти қиймати ишлаб чиқариш усулида ҳисобланади.

Капитал қўйилмалар – асосий фондни ташкил этишга қаратилган инвестициялар бўлиб, умумий инвестицияда салмоқли ўрин эгаллайди. Капитал қурилиш статистикасида улар қуйидаги ишлар ва харажатлар қийматидир:

- қурилиш ишлари;
- ускуналарни монтаж қилиш ишлари;
- қурилиш сметасида ҳисобга олинган ускуналар, инвентарь, инструментларга харажатлар;
- қурилиш сметасига кирмаган машина ва ускуналарга харажатлар;
- айрим қурилиш объектларига қарашли лойиҳа изланиш ва геология-қидирув ишлари ва бошқа капитал ишлари харажатлари (узоқ йиллик экинларни, боғ, узумзор кабиларни барпо этиш учун дов-дарахт ўстириш).

Транспорт тармоғи: темир йўл, автомобиль, шаҳар электр транспорти, трубапровод, денгиз, ҳаво транспорти ва бошқалардан иборат.

Транспорт фаолиятини таърифловчи асосий кўрсаткич бўлиб: юк ва йўловчи ташишдан олинган даромад ҳисобланади. Юк ташиш транспорти фаолияти тонна/км да ифодаланиб, бу комплекс ўлчов бирлигидир, чунки юк ташиш транспортининг асосий вазифаси юкни «А» пунктдан «Б» пунктга ташиш. Демак, бунда оғирлик ўлчов бирлиги км.дан, лекин қандайдир юкни ташишда тоннадан фойдаланилади. Бу ўлчов бирликларининг ҳар бири алоҳида бўлиб, умумий юк ташиш транспорти фаолиятини аниқ ифодаламаганлиги учун иккаласидан, яъни т/км дан фойдаланилади.

Аҳоли ташиш транспортида пассажир/км дан фойдаланилади.

Ташиш фаолиятидан олинган даромадларга қуйидагилар киради: юк ташиш учун олинган, пассажир ташиш учун олинган, юк жўнатувчи ва пассажир учун қўшимча хизмат ҳақи,

ортиш-тушириш ишлари ҳақи ва ҳ.к. Тармоқ маҳсулотига ҳар қандай юк ва пассажир ташиш фаолиятларини ҳисобга олиб, транспорт хўжалиги, пулли хизмат қилувчи физик шахслар, йўл хўжалигини жорий таъмирлаш ва автомобиль йўлларини сақлаш кабилар киритилади. Йўлни қуриш ва капитал таъмирлар фаолияти қурилиш фаолиятига киради.

Савдо тармоғига:

- ички улгуржи ва чакана савдо;
- чакана савдо;
- ташқи савдо;
- хўжалик ва маиший буюмлар ижараси;
- кинофильм ва видеофильмлар ижараси;
- истеъмол товарларини ижарага бериш;
- олди-сотди билан шугулланувчи савдо;
- уйлар, тижорат маркази, дилерлар;
- маклер, брокер, биржа кабиларнинг воситачилик хизматлари киради.

Савдо фаолиятини таърифловчи асосий кўрсаткич товарайланма, яъни товарни пулга айирбошлаш кўрсаткичи ҳисобланади. Бу кўрсаткич ҳам харидорга сотилган товар ҳажмини, ҳам сотувчиларга тушган пулни ва харидорнинг товарни сотиб олишга қилган харажатиини ифодалайди.

Маҳсулот бозори бир-бири билан боғлиқ уч хил бозорга бўлиб ўлчанади:

1. Улгуржи истеъмол бозори:

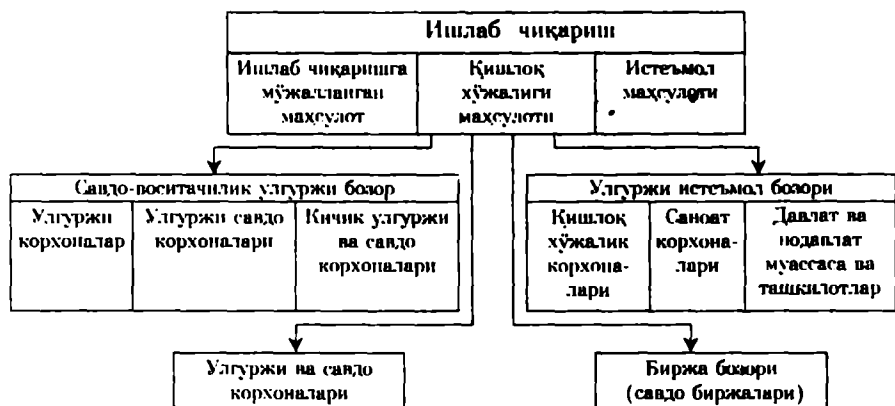
- ишлаб чиқаришга мўлжалланган маҳсулот бозори;
- истеъмол маҳсулотлари бозори. Бу бозорда харидорлар бўлиб, ишлаб чиқариш корхона, ташкилот, муассасалари ҳисобланади.

2. Савдо-воситачилик улгуржи бозор:

- ишлаб чиқаришга мўлжалланган маҳсулот бозори;
- истеъмол маҳсулотлари бозори. Бу бозорда харидорлар бўлиб, улгуржи ва чакана савдо корхоналари бўлишади.

3. Чакана-истеъмол бозори. Бу бозорда асосий харидор индивидуал истеъмолчи аҳолидир.

Истеъмол улгуржи бозорнинг мавжудлиги шундан келиб чиқадики, айрим саноат тармоқларига истеъмол товар хомашё сифатида кўрилади. Ишлаб чиқаришнинг шу бозорлар билан боғлиқлиги қўйидагича кўринишда бўлиши мумкин.

1-чизма. Ишлаб чиқаришнинг бозор билан боғлиқлиги

Умумий товарайланма ҳажми алоҳида савдо корхоналари ва бозор товарайланмасидан ташкил топади. Йирик ва ўрта савдо корхоналари товарайланма ҳажми ҳақида ойлик статистик маълумот топширилади.

Кичик корхоналар бўйича чораклик танлама кузатиш ўтказилади, Қишлоқ хўжалик ва бошқа истеъмол товарларининг сотилиш ҳажми бўйича ҳам чораклик танлама кузатиш асосида маълумот тўпланади.

Савдо маълумоти қиймати савдо натижасига боғлиқ бўлиб, бу натижа устама савдо бирликларининг ялпи даромадидир. Бу даромад муомала харажатларини қоплашга ва фойда олишга қаратилади.

Истеъмол товарлари ижараси қиймати ижара ҳақи тўлови орқали баҳоланади. Жисмоний шахслар савдо фаолиятини баҳолашда махсус ҳисоблашлардан фойдаланадилар.

Аҳолини ташкил этилган савдодаги хариди, уй хўжалигининг бюджет текширувлари маълумоти асосида олинган, ташкил этиладиган савдо хариди ўзаро қиёслаш йўли билан аниқланади. Кейин бу жараёнда олинган маълумотлар натижаси барча савдо ташкилотлари товарайланмасига ёйилади ва шундай қилиб умумий истеъмол товарлари хариди ташкил этилмаган бозорда аниқланади. Савдо наценкаси эксперт усули билан белгиланади.

Қисқача саволдар

Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида бирламчи хомашё материал истеъмол қиймати бутунлай ўзгартиш, янги истеъмол қиймат ҳосил бўладиган технологик жараён маҳсулидир.

Хизмат фаолияти натижасида бирламчи материал натурал физик хусусияти, истеъмол қиймати ўзгармайди, лекин бу фаолият натижасида бирламчи қиймат ўзгаради. Хизмат фаолияти натижаси қиймат ўлчов бирлигида ўлчанади.

Маҳсулот ҳажми эса, қўйилган вазифага биноан: натурал, сифатли натурал, қиймат ўлчов бирликларида ўлчанади. Қиймат ўлчов бирлиги нафақат турли хил истеъмол қийматларни, балки тайёрлиги бўйича ҳам ишлаб чиқариш поғоналари маҳсулини ҳам, хизмат ва маҳсулотларнинг умумий ҳажмини ҳам умумлаштирувчи кўрсаткичдир. Маҳсулотнинг асосий қиймати ялпи ишлаб чиқариш, ялпи айланма, ялпи маҳсулот, товар маҳсулоти, жўнатилган маҳсулот, сотилган маҳсулот миқдорларидир.

Маҳсулот сотишдан тушган тушум ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таъсири мультипликатив ва адиптив моделлар боғлиқлиги ёрдамида ўлчанади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхона фаолияти учун қандай ресурслар бўлиши мумкин?
2. Хизмат билан маҳсулот орасидаги бирлик ва фарқ нимада?
3. Маҳсулот тайёрлиги бўйича қандай тасимланади ва нима учун керак?
4. Маҳсулот ҳажмини натурал ўлчов бирликларидан фойдаланиб аниқлашнинг хусусияти нимада?
5. Ишлаб чиқариш фаолияти натижасини баҳолашда қиймат ўлчов бирликлари қандай ўрин тутади?
6. Қандай маҳсулот қиймат кўрсаткичларини биласиз ва уларнинг зарурияти нимада?
7. Сотилган маҳсулот тушуми ўзгаришига омиллар таъсири мультипликатив модели ёрдамида қандай ўрганилади?
8. Шу боғлиқлик аддитив модел ёрдамида қандай ўрганилади?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т., Мехнат, 1998 .
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. -М., Финансы и статистика, 2000.
3. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. -Т., Узбекистан, 1993.
4. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг.
5. Всемирный банк. 2001г.
6. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.

III боб

ИШЧИ КУЧИ СТАТИСТИКАСИ

3.1. Бандлик таснифи

Ишчи кучининг таркибий тузилишини статистик таҳлил этиш, меҳнат бозоридаги талаб ва таклифни башорат қилиш ҳамда меҳнат бўйича маълумотларни халқаро қиёслашда XV меҳнат статистиклари халқаро конференцияси қабул қилган «Бандлик мақомининг халқаро таснифи» (инглизча версияси ICSE - 93, ўзбекча версияси БМХТ - 93) муҳим аҳамият касб этади. Айтиб ўтилган классификатордан фойдаланиш статистик амалиётга бандлик турлари бўйича иқтисодий фаол аҳолининг қуйидаги тоифаларини киритишни назарда тутати.

Иқтисодий фаол аҳоли — товар ва хизматларни ишлаб чиқариш учун (бунга товарларни бозор, бартер ва шахсий истеъмол учун ишлаб чиқариш ҳам киритилади) ўз меҳнатини таклиф қиладиган ҳар иккала жинсга мансуб шахслардир. Халқаро стандартларга кўра, иқтисодий фаол аҳолига банд бўлган барча аҳоли ва ишсизлар киритилади. Бунда аҳоли ҳарбий хизматчилар ҳам қўшилган ҳолда иқтисодий фаол аҳоли ва фақат фуқаролардан иборат иқтисодий фаол аҳолига (яъни ҳарбий хизматчиларсиз) ажратилади.

Кўпинча “иқтисодий фаол аҳоли” тушунчаси ўрнида “ишчи кучи” ва “меҳнат ресурслари” тушунчалари ишлатилади. Аммо шуни назарда тутиш керакки, “меҳнат ресурслари” тоифаси юқорида айtilган тоифалардан фақат “бандлар” ва “ишсизлар” нигина эмас, балки меҳнатга лаёқатли аҳолининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги ўқувчилар, уй бекалари, ҳар хил сабабларга кўра, иқтисодий фаол аҳоли ҳисобланмайдиган меҳнатга лаёқатли бошқа шахсларни қамраб олиши туфайли фарқланади.

БМХТ - 93 алоҳида шахсларни ҳақиқий ёки потенциал бандликка кўра таснифлайди. Бунда банд бўлган шахслар мақомини улар ҳақиқий бажараётган ишлари асосида, ишсизларникини эса улар охириги бажарган ишлари (агар улар ишлаган бўлсалар) ёки излаётган иш тури асосида аниқлаш керак бўлади.

Қуйидаги гуруҳларни фарқлаш тавсия этилади:

1. Ёлланма ходимлар.
2. Иш берувчилар.
3. Ўз ҳисобига ишлайдиган шахслар.
4. Ишлаб чиқариш ширкатлари аъзолари.
5. Оиланинг ёрдам берувчи аъзолари.

6. Бандлик мақоми бўйича таснифланмайдиган ходимлар. Ёлланма ходимлар. Ишловчиларнинг энг кўп сонли гуруҳи бўлиб, у меҳнат шарт-шароитлари ва унга ҳақ тўлаш тўғрисида ҳар қандай мулкчилик шаклидаги корхоналар ёки алоҳида шахс билан меҳнат шартномаси (контракт, битим) тузган шахсларни ўз ичига олади.

Бу гуруҳни ташкил этувчилар сифатида БМХТ - 93 қуйидаги кичик гуруҳларни ажратади:

- муддати қатъий белгиланган доимий ёлланма ишчилар;
- муддатсиз меҳнат битимига эга доимий ёлланма ишчилар;
- тасодифий ходимлар;
- қисқа даврга қабул қилинган ходимлар;
- мавсумий ходимлар;
- касаначилар;
- пудратчилар;
- бир корхона билан меҳнат шартномасига эга бўлган, аммо ишни бошқа корхонада бажарадиган ходимлар;
- артель аъзолари, (булар қаторига бутун гуруҳи билан ишга қабул қилинадиган, бунда ёллаётган ташкилот шартномани ҳар бир алоҳида ходим билан эмас, балки артель раҳбари ёки воситачи билан тузадиган гуруҳ ходимлари киритилади).

Иш берувчилар. Бу гуруҳга мустақил ёхуд бир ёки бир неча шериклар билан бирга ишлаб, доимо “ёлланма ишчи” сифатида бир ёки бир неча ходимларни ёллайдиган ходимлар киритилади.

Ўз ҳисобига ишлайдиган шахслар. Бу гуруҳга қоидага кўра, мустақил ёки шериклар билан ишлайдиган ва доимий асосда ҳеч қандай ёлланма ишчиларни ёлламайдиган шахслар киритилади.

Ишлаб чиқариш ширкатлари аъзолари. Бу гуруҳга ширкатларнинг фаол (ишлайдиган) аъзолари ҳисобланадиган шахслар киритилади. Бунда ҳар бир аъзо ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, маҳсулотларни сотиш, корхона даромадларини ширкат аъзолари ўртасида тақсимлашга алоқадор масалаларни бошқалар билан тенг ҳуқуқларда ҳал қилади. Ишлаб чиқариш ширкатларида ёлланма ишчилар бу гуруҳга киритилмаслиги алоҳида айтиб ўтилади.

Оиланинг ёрдам берувчи аъзолари. Оилавий корхоналар (бизнес)да фаолиятини шу уй ҳўжалигида яшовчи қариндош бошқарадиган шахслар оиланинг ёрдам берувчи аъзолари ҳисобланади. Бунда уларни шериклар сифатида таърифлаб бўлмайди, чунки уларнинг корхона фаолиятидаги иштироклари иш вақти ва бошқа омилар нуқтаи назаридан турличадир.

Бандлик мақоми бўйича таснифланмайдиган ходимлар.

Бу гуруҳга илгарилари даромад келтирадиган меҳнат фаолияти билан банд бўлмаган ишсизлар ва зарур ахборотнинг етарли эмаслиги ёки қандайдир бошқа сабаблар туфайли юқорида айтиб ўтилган гуруҳлардан бирортасига ҳам киритиш мумкин бўлмаган шахслар киритилади.

Банд аҳоли иқтисодий фаол аҳолининг бир қисми бўлиб, улар -қуйидагилар:

- иш ҳақи ёки даромаднинг бошқа тури учун ёлланма ишни (бир соат бўлса ҳам) бажарган ёки корхона билан расмий алоқани сақлаб қолган;

- оилавий корхонада ҳақ олмай иш (бир соат бўлса ҳам) бажарган;

- касаллик, меҳнат таътили (ҳомиладорлик ва туғиш ҳамда болага қараш бўйича таътиллари қўшган ҳолда), иш ташлашлар, об-ҳаво шароитлари ва шу кабилар туфайли ишда вақтинча йўқ бўлган, аммо йўқлигида уларга иш ҳақи ёзилган - ёзилмаганлиги ва улар бу вақтда янги иш излаган - изламаганликларидан қатъиназар, корхона билан расмий алоқани сақлаб қолган бўлади.

Шундай қилиб, бандлар сонига: давлат корхона ва ташкилотларида; барча турдаги ширкатларда; хусусий корхоналар ва аралаш мулкчилик шаклидаги корхоналарда; фермер хўжаликларида ишлаб турган, шунингдек, ўз ёрдамчи хўжалигида ва айрим шахсларда яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан банд бўлган шахслар ҳисобга олинади.

3.2. Микродаражада банд бўлганларни статистик ўрганиш

Корхона ходимлари сони ҳақида маълумот корхона меҳнат ҳисоботида акс эттирилади. Корхона ходимлари сонининг бирламчи ҳисоботи ишга қабул қилиш ва ишдан бўшатиш буйруқларидан бошланади ва корхона ходимларининг кунлик рўйхатдаги сонига киритилади. Ҳамма ходим тоифалари, доимий, вақтинча, мавсумий ишга қабул этилган, асосий ёки ёрдамчи иш фаолиятига қарамасдан, корхона таркибида алоҳида штатдаги ходимлардан ташқари ўриндошлик бўйича ишловчилар (совместителларнинг) ҳисоби ҳам юритилади.

Рўйхатдаги ходимлар сонига ишга қабул қилиш ҳақида буйруқ чиққан кундан бошлаб, то ишдан бўшатиш ҳақида буйруқ чиққунча рўйхатда бўлганлар киритилади. Доимий ходимлар сонига ишга қабул қилиш буйруғида муддати кўрсатилмаган ходисалар киритилади.

Вақтинча ходимлар сонига икки ой муддатгача ёки вақ-

тинча ишламаётган ходимлар ўрнига ишлашга 4 ойгача қабул қилинганлар киритилади. Мавсумий ходимларга олти ойгача мавсумий иш бажариш учун қабул қилинганлар киритилди.

Календарь иш куни рўйхатдаги ходимлар сонига шу куни ҳақиқий ишлаганлар ва турли хил сабабларга кўра ишламаганлар киритилади:

- хизмат сафарида бўлганлар;
- навбатдаги ва қўшимча таътилда бўлганлар;
- давлат ва ижтимоий мажбуриятларни бажариш билан банд бўлганлар;
- оилавий сабабларга кўра;
- соғлиғи туфайли;
- маъмурият рухсати билан;
- ишга чақириш бўйича дам олаётганлар;
- ўз ҳисобидан таътил;
- корхона бўш туриши туфайли;
- икки ёшгача бола тарбияси таътили;
- туғруқ таътили;
- тўла иш ҳафтаси бўйича ишламаслик шарти билан ишга қабул қилинганлар;
- ўқув таътилини ўтаётган, таълимнинг сиртқи йўналишдаги талабалар ва ҳ.к.

Рўйхатдаги ходимлар сонига қуйидагилар киритилмайди:

- бир маротабалик иш бажариш учун жалб этилганлар;
- асосий иш фаолиятдан ташқари бошқа корхонада қўшимча фаолият кўрсатаётганлар;
- иш ҳақини сақлаб қолмаслик шарти билан бошқа корхонага вақтинча ишга юборилганлар;
- ишдан ажралган ҳолда ўқишга юборилганлар (корхона ҳисобида стипендия олувчилар).

Рўйхатдаги ходимлар сони фурсатли кўрсаткичлардир, чунки ҳар куни ишга қабул қилиш ва ишдан бўшатиш сабабли, уларнинг сони ўзгариб туради. Турли хил иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш мақсадида ўртача рўйхатдаги ходимлар сони, ўртача ишга келганлар сони, ўртача ҳақиқий ишлаганлар сони ҳисобланади:

$$\text{Ўртача рўйхатдаги ходимлар сони} = \frac{\text{Ишга келганлар} + \text{ишга келмаганлар сони}}{\text{календарь кунлар}}$$

Ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини ҳисоблашда календарь кунларидаги рўйхатдаги ходимлар сонининг йиғиндиси (ишламаган кунларидаги ходимлар сони бир кун олдинги кунда-

ги рўйхатдаги ходимлар сони ҳисобланади) календарь кунлар йиғиндисига бўлинади.

Уртача ишга келганлар сонини ҳисоблашда, ҳақиқий ишлаган кунлар йиғиндисига иш кунларига бўлинади.

Ишга келган ва ҳақиқий ишлаганлар орасидаги фарқ, одатда корхонанинг айби билан яъни: хомашё, электр энергия билан, хуллас иш билан таъминламаслик сабабли бўлиб, у кун давомида ёки айрим иш соатларида бўлиши мумкин.

Бу кўрсаткичларни ҳисоблашни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз:

Августнинг 1-декадасида корхона ходимлари ҳақида қуйидаги маълумотлар берилган.

2-жадвал

Корхона ходимлари ҳақида маълумот
(киши ҳисобида)

Ой кунлари	Рўйхатда бўлганлар сони	Ишга келганлар сони	Кун мобайнида бўш турганлар
1	320	295	2
2	322	304	-
3	321	311	-
4	323	312	-
5	325	320	9
6	дам олиш кун		
7	323	302	-
8	328	314	5
9	323	320	4
10	320	312	-

Аниқлаймиз:

$$\begin{aligned} \text{Ўртача рўйхатдаги ходимлар сони} &= \frac{320 + 322 + 321 + 323 + 325 \times 2 + 323 + 328 + 323 + 320}{10} = \\ &= \frac{3230}{10} = 323 \text{ киши} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Ўртача ишга келганлар сони} &= \frac{295 + 304 + 311 + 312 + 320 + 302 + 314 + 320 + 312}{9} = \\ &= \frac{2790}{9} = 310 \text{ киши} \end{aligned}$$

$$\text{Ўртача ҳақиқий ишлаганлар сони} = \frac{2790 - (2 + 9 + 5 + 4)}{9} = \frac{2770}{9} = 308$$

Демак, турли сабабларга кўра, ҳар куни ўртача 13 киши ишга келмаган, келганлардан икки киши кун мобайнида бўш турган. Умуман, ҳар куни 15 киши меҳнатидан фойдаланилмаган.

Корхона ходимлари ҳаракатини таърифлаш учун мутлақ ва нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Мутлақ кўрсаткичларга: ишга қабул қилиш айланмаси, ишдан бўшаш айланмаси, ортиқча айланма каби кўрсаткичлар киради.

Агарда ўртача йиллик рўйхатдаги ходимлар сони халқ хўжалигида банд бўлганлар сонини ҳисоблаш учун мўлжалланган бўлса, бу кўрсаткични ҳисоблашда махражида корхона қанча муддат фаолият кўрсатишидан қатъиъназар, йилли календарь кунлар олинади.

Масалан, корхона ўз фаолиятини 31 декабрда бошлаб, рўйхатдаги ходимлар сони 365 киши бўлса:

$$\text{Ўртача йиллик рўйхатдаги ходимлар сони} = \frac{365 \text{ киши/кун}}{365 \text{ кун}} = 1 \text{ киши}$$

Бундай ҳисоблашдан мақсад, бир неча корхоналарда йил давомида ишлаганларни қайта-қайта ҳисобга олмасликдир.

Нисбий кўрсаткичларга: ишга қабул қилиш айланмаси, ишдан бўшаш айланмаси, қўнимсизлик кўрсаткичи, ходимларнинг доимийлик кўрсаткичи киради.

Умумий ишга қабул қилиш кўрсаткичини ҳисоблаш учун умумий ишга қабул қилинганлар сони ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлинади. Айрим тоифалар учун ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини ҳисоблашда шу тоифаларга ишга қабул қилинганлар сони ва бошқа тоифалардан шу тоифага ўтганлар сони йиғиндиси шу тоифа ходимларининг ўртача сонига бўлинади. Одатда, саноат тармоғида кўрсаткични давр охиридаги ходимлар сонига бўлиб ҳам ҳисобланади. Ишдан бўшаш умумий кўрсаткичини ҳисоблашда, ҳисобот даврида умумий ишдан бўшаганлар сони кўриладиган давр ходимлари сонига бўлинади.

Давр бошида саноатдаги кўрилаётган ходимлар сонига бўлиб ҳам ҳисоблаш мумкин. Айрим тоифалар учун ҳисобланганда ўрганаётган тоифадан бошқа тоифаларга ўтганлар ҳам ҳисобга олинади. Қўнимсизлик кўрсаткичини ҳисоблашда ортиқча айланма (шахсий сабабларга кўра бўшаганлар) ўртача йиллик ходимлар сонига бўлинади.

Саноатда йил бошидаги ходимлар сонига нисбатан ҳам олиш мумкин. Йил давомида доимий ишлаган ходимлар сонини ўртача йиллик ёки йил бошидаги ходимлар сонига бўлиш натижасида доимийлик кўрсаткичи ҳисобланади. Бу кўрсаткичларни ҳисоблашни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

Ҳисобот йилида корхона ходимларининг ҳаракати ҳақида қуйидаги маълумотлар берилган (киши):

3-жадвал

Корхона ходимлари ҳаракати (киши)

Йил бошидаги ишчилар сони	360
Йил давомида ишга қабул қилинганлар	38
Бошқа тоифалардан ишчилар тоифасига ўтганлар	4
Харбий хизматга чақириш муносабати билан ишдан бўшаганлар	4
Нафақага чиқиб муносабати билан бўшаганлар	6
Хоҳиши бўйича бўшаганлар	16
Меҳнат интизомини бузиш бўйича бўшаганлар	2
Ишчи тоифасидан бошқа тоифага ўтганлар	2
Йил давомида доимий ишлаган ишчилар сони	340

Ишчилар тоифасига қабул қилиш айланмаси:

$$K_{\text{к.к.}} = \frac{K}{T} \times 100 = \frac{42}{366} \times 100 = 11,48\%$$

Ишчилар тоифасидан умумий бўшап айланмаси:

$$K_{\text{б}} = \frac{Б}{T} \times 100 = \frac{30}{366} \times 100 = 8,2\%$$

Кўнимсизлик кўрсаткичи:

$$K_{\text{к}} = \frac{\text{ортиқча айланма}}{T} \times 100 = \frac{18}{366} \times 100 = 4,92\%$$

Доимийлик кўрсаткичи:

$$K_{\text{ф}} = \frac{\text{йил давомида доимий ишлаганлар сони}}{T} = \frac{340}{366} \times 100 = 92,9\%$$

Кўриниб турибдики, ортиқча айланма кўрсаткичи 4,92%ни ташкил этади. Бу дегани, ҳар ўртача 100 ишчидан бештаси ўз хоҳиши билан ёки меҳнат интизомини бузиш натижасида ишдан бўшатилган. Демак, интизом борасида ишчиларнинг ўз ишидан манфаатдор бўлмаслиги сабабли, бу кўрсаткич юқори бўлиб, маъмурият ўз хоҳиши билан бўшаганлар сабабини ўрганиш устида иш олиб боришлари лозим. Ходимлар ҳаракатини ўрганиш мақсадида қуйидаги мутлақ кўрсаткичлардан фойдаланилади:

1. Умумий ишчи тоифасига киритилганлар сони:

$$K = 38 + 4 = 42 \text{ киши}$$

1. Умумий ишчи тоифасидан чиққанлар сони

$$B = 4 + 6 + 16 + 2 + 2 = 30 \text{ киши}$$

зарурий айланма=4к+6к+2к=12киши;
ортуқча айланма=16к+2к=18киши.

Ходимлар ҳаракати нисбий кўрсаткичларини ҳисоблаш учун керак ўртача йиллик ишчилар сонини ҳисоблаймиз. Бунинг учун:
а) йил охиридаги ишчилар сони:

$$T_1 = T_0 + K - B, T_1 = 360 + 42 - 30 = 372 \text{ киши};$$

ўртача йиллик ишчилар сони:

$$\bar{T} = \frac{T_1 + T_0}{2} = \frac{360 + 372}{2} = 366 \text{ киши}$$

3.3. Иш вақти статистикаси

Ишчи кучидан тўлароқ фойдаланиш мақсадида иш вақти ўрганилади. Агар меҳнат унинг давомийлиги билан ўлчанса, иш вақти эса календарь вақтнинг бир қисми бўлиб, ишчининг шу календарь вақтда ишлаган вақтини ифодалайди. Календарь вақт секунд, минут, соат, кун, ҳафта, ой ва йилларда ўлчанса, иш вақти эса, киши/секунд, киши/минут, киши/кун, киши/ҳафта, киши/ой, киши/йил ўлчов бирлиги билан ўлчанади.

Киши/секунд, киши/минут ўлчов бирликлари кўпроқ меҳнатни меъёрлаштиради, хронометраж ўтказиш, иш кунини суратга олиш, автоматлаштирилган ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Амалиётда кўпроқ киши/кунлар ва киши/соат ўлчов бирликларидан фойдаланилади.

Ишлаган киши/кун — ишчининг ишга келиб тушган кунни ҳисобланади. У қисқартирилган (имтиёзли) ёки устама ишладан қатъиназар ишланган киши/кунлар ҳисобига киритилади.

Ишлаган киши/кунлар ҳисобига қуйидагилар киритилади:

1. Мазкур кунда корхонада ишлаган ҳақиқий ишчилар киши/кунлари.

2. Корхона ташқарисида, корхона йўлланмалари билан ишлаган киши/кунлар кунлари, шу жумладан, хизмат сафаридагилар ҳам.

3. Асосий иш жойида бўш туриш бўлганлиги сабабли, бошқа ишларга жалб этилганлар.

Ишлаган киши/кунларига нисбатан ишлаган киши/соати аниқроқ ўлчов бирлиги бўлиб, ҳақиқий ишлаган иш вақти, ўлчов бирлиги ҳисобланади. Ишлаган киши/соати ҳам белгиланган, ҳам устама ишлаган ҳақиқий соатларини ифодалайди. Ишлаган киши/соатларга бўш туришлар, ишга кеч қолиш, эрта кетиш, қонуний ёки ноқонуний ишланмаган соатлар киритилмайди.

Албатта, киши/соатнинг ҳам камчилиги мавжуд. У иш соати ичидаги йўқотишларни аниқ ҳисобга олмайди.

Киши/ҳафта, киши/ой, киши/йил ўлчов бирликлари ўрнига ўртача ҳафталик, ўртача ойлик, ўртача йиллик ишчилар сони ибораси ишлатилади.

Юқорида иш вақти ўлчов бирликлари кўриб чиқилди. Шу ўлчов бирликлари ёрдамида жами иш вақти фондлари ҳисобланади.

Календарь вақт фонди икки усул бўйича ҳисобланади:

- календарь вақт фонди = ишга келган киши/кунлар + ишга келмаган киши/кунлар;

- календарь вақт фонди = календарь кунлар × ўртача рўйхатдаги ходимлар сони.

Табель вақт фонди календарь вақт фондидан байрам ва дам олиш кунлари фондига камроқдир. Максимал имкониятли вақт фонди табель вақт фондидан навбатдаги таътил кунлари фондига камроқдир.

Иш вақти фондларини қуйидаги намунавий масалада кўриб чиқамиз.

Масала:

Қуйидаги шартли маълумотлар асосида (4-жадвал) иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичларини кўриб чиқамиз.

Календарь вақт фонди киши/кунлари:

$$53200+7700+100+12000=73000 \text{ к/к.}$$

Шу фондни ўртача рўйхатдаги ходимлар сонининг йилдаги календарь кунларига кўпайтмаси ҳам беради:

$$200 \times 365 = 73000 \text{ к/к.}$$

Табель иш вақти фонди:

$$73000 - 12000 = 61000 \text{ к/к.}$$

Максимал имкониятли иш вақти фонди:

$$61000 - 3600 = 57400 \text{ к/к.}$$

Иш вақти фондларидан фойдаланиш кўрсаткичлари.

1) Календарь иш вақти фондидан фойдаланиш:

$$K_{\text{киф}} = \frac{\text{ишлаган киши/кунлар}}{\text{календарь иш куни вақти фонди}} = \frac{53200}{73000} = 0,729 * 100\% = 72,9\%.$$

2) Табель иш вақти фондидан фойдаланиш:

$$K_{\text{киф}} = \frac{\text{ишлаган киши/кунлар}}{\text{табель вақт фонди}} = \frac{53200}{61000} = 0,872 * 100\% = 87,2\%$$

3) Максимал имкониятли иш вақти фондидан фойдаланиши:

$$K_{\text{коэф}} = \frac{\text{ишланган киши/кунлар}}{\text{максимал иш вақти фонди}} = \frac{53200}{57200} = 0,927 * 100 = 92,7\%.$$

Демак, фойдаланилмаган иш вақти 7,3%ни ташкил этган.

4-жадвал

Иш вақтидан фойдаланиш кўрсаткичлари

Ўртача рўйхатдаги ишчилар сони	200
Ишга келган ва келмаган киши/кунлар	73000
Ҳақиқий ишланган киши/кунлари	53200
Байрам ва дам олиш киши/кунлари	12000
Узрли ишга келмаган киши/кунлари	7700
Шу жумладан:	
Навбатдаги таътил	360
Ўқув таътили	150
Ҳомиладорлик таътили	130
Касаллик сабабли	90
Қонун бўйича рухсат этилган	40
Кун давомида узрли фойдаланилмаган киши/соатлар	1000
Шу жумладан:	
Касаллик сабабли	300
Эмизикли болага қараш сабабли	450
Давлат мажбуриятларини бажариш	250
Тўлиқ иш вақтининг йўқотилишини	100
Шу жумладан:	
Маъмурият рухсати билан	45
Сабабсиз	30
Кун давомида бўш туриш	25
Алмашини орасидаги иш вақтининг йўқотилишини	1000
Шу жумладан:	
Алмашини орасидаги бўш туриш	500
Кеч қолиш	100
Эрта келиш	100
Меҳнат интензивини бузиш натижасида	300
Ишланган киши/соатлар	340500
Шу жумладан, устама	4000
Белгиланган иш кўлиниг давомийлиги	6.6

Иш даври давомийлигини ўрганишда ўртача иш куни, ўртача иш оyi, ўртача иш йили давомийлиги тушунилади. Иш даври давомийлиги меҳнат қонуниятига мувофиқ белгиланган иш ҳафтасининг узунлиги, яъни 40 ва 36 соатлик иш ҳафтасига боғлиқ ҳолда ҳисобланади.

Белгиланган иш кунининг узунлиги:

– беш кунлик иш ҳафтаси учун:

$$40с : 5к = 8с;$$

$$36с : 5к = 7,2с.$$

– олти кунлик иш ҳафтаси учун:

$$40с : 6к = 6,67с;$$

$$36с : 6к = 6с.$$

Белгиланган иш кунининг узунлиги ўртача арифметик усулда ҳисобланади.

Масала. Корхонада 100 ходимдан 12 таси имтиёзли 36 соатлик иш ҳафтаси бўйича ишласа, белгиланган ўртача иш кунининг узунлиги

$$L_{\text{нк}} = \frac{8к \cdot 8с + 12к \cdot 7,2с}{100} = 7,9 \text{ соат}$$

Демак, беш кунлик иш ҳафтаси бўйича ўртача белгиланган иш куни узунлиги 7,9 соатга тенг.

Белгиланган иш оyi, йилининг давомийлигини ҳисоблашда максимал имкониятли вақт фонди ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлинади. Ҳақиқий иш даврининг давомийлиги куйидагича ҳисобланади:

1. Иш оyi ва ҳафтасининг узунлиги:

$$L_{\text{ю}} = \frac{\text{ой (ҳафта) давомида ишланган иш кунлари}}{\text{ишчиларнинг ой (ҳафта)лик ўртача сони}} \quad (\text{кунларда})$$

$$L_{\text{нк}} = \frac{\text{ой (ҳафта)да ишланган барча кишилар/соатлари}}{\text{ишчиларнинг ой (ҳафта)лик ўртача сони}} \quad (\text{соатларда})$$

2. Иш кунининг узунлигини 6 кунлик иш ҳафтаси бўйича аниқлаш учун ишланган барча киши/соатлари ишланган киши/кунларига бўлинади, 5 кунлик иш ҳафтасини аниқлаш учун ишланган барча киши/соатлари ишланган киши/кунлари ва қўшимча дам олиш киши/кунларига бўлинади.

Ҳақиқий иш даври давомийлигининг белгиланган иш даври давомийлигига нисбати қай даражада иш даври узунлигидан фойдаланилганлиги кўрсаткичини беради.

Корхонада йил давомида иш вақтидан фойдаланиш

Иш вақтидан фойдаланиш	Киши кун
Ҳақиқий ишланган	126000
Кун давомида бўш туриш	120
Ишга келмаган — жами	32100
шу жумладан:	
Навбатдаги таътил	6200
Байрам ва дам олиш кунлари	40200

Календарь ва максимал имкониятли иш вақти фондидан фойдаланиш кўрсаткичи 7,3% км.

Жонли меҳнат сарфлари ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони ёки ишланган киши/кунлари, киши/соатлари сони кўрсаткичлари билан ифодаланади.

Ўтган асрнинг 50-йиллари охиригача социалистик давлат статистикасининг меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда ишчилар меҳнат сарфига ҳисобга олинган, 60-йиллардан бошлаб, ишлаб чиқариш ходимларининг барча тоифалари (саноатда-саноатнинг ишлаб чиқариш ходимлари, қишлоқ хўжалигида чорвачилик ва деҳқончиликда банд бўлган ходимлар, қурилишда қурилиш-монтаж ишларида, ёрдамчи ишлаб чиқаришда банд бўлганлар ва уларнинг меҳнат сарфлари эътиборга олина бошлади).

Иш вақти балансини тузиш иш вақти манбалари ва улардан қай даражада фойдаланилганлигини яққол кўрсатиб беради. Бу баланс икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда иш вақти манбалари келтирилади, иккинчи қисмда иш вақти фонди қандай ишлатилганлиги кўрсатилади.

Иш вақти баланси корхона, бирлашма, тармоқ доирасида тузилиши мумкин. Иш вақти баланси максимал имкониятли иш вақти фондидан фойдаланишни таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга: ҳақиқий ишланган иш вақти, узрли ишланмаган иш вақти, иш вақтининг йўқотилиши. Бундай таҳлил динамикаси вақт ўзгариши билан максимал имкониятли иш вақти фондидан фойдаланишда қандай ўзгаришлар бўлганлигини кўрсатади.

Юқоридаги масала шарти бўйича иш вақти баланси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Иш вақти баланси

Иш вақти манбалари		Ҳақиқий ишланган ва ишланмаган вақт		
Кўрсаткичлар	Киши соатлар	Фойдаланиш		%
Календарь вақт фонди (73000*6,6)	481800	Ҳақиқий ишланган (53200*6,6)		351120
		Узрли сабабга кўра ишланмаган кунлар		270606
Байрам ва дам олиш (12000*6,6)	79200	Шу жумладан:		
		Уқув таштили (1500*6,6)		9900
Иллатдаги таштили (3600*6,6)	2880	Ҳомилдорлик таштили (1300*6,6)		8580
	23760	Касаллик сабабли (900*6,6)		5940
		Қонун бўйича руҳсат этилган 400*6,6		2640
		Узрли ишланмаган киши соатлар		360
		Шу жумладан:		
		Касаллик сабабли		170
		Гўдак болали онага имтиёзи		100
		Давлат мажбуриятининг бажариши		90
		Иш вақтининг йўқотилиши		
		Жами :		300
		Шу жумладан:		
		Тўлиқ иш кунининг йўқотилиши (30 к/к*6,6)		198
		Иш куни ичида йўқотилган киши/соатлар		102
		Шу жумладан:		
		Смаена алмашиши орасида бўш туришлар		12
		Кеч қолиш		20
		Эрта келиш		36
		Кеч келиб, меҳнат интизомини бузиш		34
		Эрта кетиш		100
		Меҳнат интизомини бузиш		300

Юқоридаги масала шартига биноан, тузилган баланс шуни кўрсатадики, максимал имкониятли иш вақти фондидан (351120 к/к : 378840 к/к) 92% кам фойдаланилган. Узрли сабабларга кўра, фойдаланилган иш вақти (27420 к/к : 378840к/к) 7,2% ни ташкил этган. Иш вақтининг йўқотилиши (300 к/к : 378840к/к) 0,8 % бўлган.

Таҳлилнинг кейинги босқичида шу иш вақтининг йўқотилиши қандай зарар келтирганлигини аниқлаш мумкин бўлади ва уни баргараф этиш йўллари излашга чорлайди.

3.4. Меҳнат унумдорлиги статистикаси

Меҳнат унумдорлиги даражаси ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи энг муҳим кўрсаткич ҳисобланади. «Иқтисодиёт» фани меҳнат унумдорлиги муаммоларини ўрганишни XIX аср охирида бошлаган. Меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш бир ишлаб чиқариш ишчисига нисбатан натурал ифодада ўртача маҳсулот ишлаб чиқариш тарзида амалга оширила бошлади. Бу кўрсаткичлар саноатнинг алоҳида таркиби жиҳатидан бир хил (галоген) тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг энг муҳим турлари бўйича аниқланди. Сўнгра иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида маҳсулот кўрсаткичлари ҳамда меҳнат сарфлари ҳисоб-китобининг ривожланиши меҳнат унумдорлигини фақат натура ифодасида эмас, балки пул ифодасида ва фақат саноатда эмас, балки иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида, хизмат кўрсатиш соҳасини ҳам қўшган ҳолда ҳисоблаб чиқиш имконини берди.

Иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги меҳнат унумдорлиги даражасини таққослаш, шунингдек, унинг динамикасини ўрганиш ишлари бошланиб кетди. Дастлабки босқичларда унумдорлик меҳнат унумдорлиги сифатида ўрганилди, кейинчалик меҳнат унумдорлигини ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари унумдорлигига ўхшаш хусусий унумдорлик сифатида талқин қиладиган глобал унумдорлик концепцияси умум қабул қилинган концепцияга айланди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда миллий ҳисобчилик тизимининг пайдо бўлиши ва ривожланиши унумдорликни ўрганиш соҳасидаги ишларга янги туртки бўлди, чунки бу тизим маълумотлари меҳнат унумдорлигини тармоқ ва бутун иқтисодиёт даражасида тадқиқ қилиш имконини беради, шунингдек, халқаро таққослашлар учун асос яратади.

Маълумки, статистикада меҳнат унумдорлиги деганда, фақат жонли аниқ меҳнат унумдорлиги тушунилади. «Статистика»да унумдорликни фақат жонли эмас, балки моддийлашган меҳнат сарфини ҳам ҳисобга олиб ўрганадиган қатор ишлар бор. Биринчи бундай ёндашувни С.Г.Струмилин 1935 йилда нашр этилган “СССР қора металлургияси” асарида асослаб берган.

Ҳозирги кунда иқтисодчиларнинг аксарият кўпчилиги, унумдорлик ишлаб чиқариш ва жонли меҳнат сарфлари натижаларининг нисбатини, иқтисодий самарадорлик эса ишлаб чиқариш натижаларининг жонли ва моддийлашган меҳнат сарфларига муносабатини ифодалайди, деб ҳисоблайди. Жонли меҳнат сарфлари ходимларнинг ўртача рўйхатидаги сони ёки ишланган киши/кунлари, киши/соатлари сони кўрсаткичлари билан ифодаланади.

Ўтган асрнинг 50-йиллари охиригача социалистик давлат статистикасида меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда ишчилар меҳнат сарфига ҳисобга олинган. 60-йиллардан бошлаб, ишлаб чиқариш ходимларининг барча тоифалари (саноатда-саноатнинг ишлаб чиқариш ходимлари; қишлоқ хўжалигида чорвачилик ва дехқончиликда банд бўлган ходимлар; қурилишда қурилиш-монтаж ишлари, ёрдамчи ишлаб чиқаришда банд бўлганлар ва уларнинг меҳнат сарфлари) эътиборга олина бошлади. Меҳнат унумдорлиги даражаси қилинган меҳнатдан олинган самарани (маҳсулот ёки хизмат) баҳолаб бориши лозим. Шунинг учун бу кўрсаткични ҳисоблашда сарф қилинган меҳнат – Т, натижавий кўрсаткичлар – Q лар нисбати олинади.

Ишлаб чиқариш натижалари кўрсаткичлари сифатида маҳсулотнинг натура шакли, шартли-натура шакли ва қиймат кўрсаткичларидан фойдаланилади. Маҳсулотнинг натура шаклидаги кўрсаткичлари бир турли маҳсулотнинг меҳнат унумдорлиги динамикасини аниқлаш имконини беради. Улардан меҳнат унумдорлигини маҳсулотнинг энг муҳим турлари бўйича тавсифлашда фойдаланилади:

$$W = \frac{q}{T}$$

Истеъмол қиймати бир хил бўлган, лекин айрим параметрлари билан фарқланган маҳсулотларни умумлаштириш мақсадида шартли-натура меҳнат унумдорлиги даражасидан фойдаланилади:

$$w = \frac{\sum q k}{\sum T}$$

Бу ерда: k - шартли эталонга ўтказиш кўрсаткичи.

Маҳсулотнинг қиймат кўрсаткичлари меҳнат унумдорлигининг турли хил истеъмол қийматлари бўйича умумлашган тавсифларни олиш имконини беради:

$$w = \frac{\sum q P}{\sum T}$$

Бу ерда: P - баҳо.

Меҳнат унумдорлигининг натура шакли, шартли-натура шакли ва қиймат кўрсаткичлари билан бирга унумдорликнинг меҳнат кўрсаткичлари ҳам ҳисобланади. Улар айрим маҳсулот турларини ишлаб чиқаришнинг меҳнат талабига асосланади ва маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришда меҳнат сарфининг ўзгаришини акс эттиради. Унумдорликнинг меҳнат кўрсаткичлари бир турли маҳсулотнинг бир ёки бир неча турлари бўйича аниқланади:

$$w = \frac{\sum q t}{\sum T}$$

Бу ерда: t - меҳнат талабчанлиги.

Иккинчидан, юқоридаги кўрсаткичларнинг бир-бирига

нисбати $\frac{T}{Q}$ тариқасида олинса, чиққан натижа маҳраж бирлигига қанча сурат кўрсаткичи тўғри келишини ифодалайди ёки

меҳнат талабчанлиги, яъни $t = \frac{T}{Q}$ тескари кўрсаткич ҳисобланади,

чунки меҳнат талабчанлиги ошса, меҳнат унумдорлиги пасаяди, яъни тўғри ва тескари меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари орасида тескари боғлиқлик мавжуддир.

$$W = \frac{1}{t}, \quad t = \frac{1}{W}$$

Биринчи нисбатда меҳнат унумдорлиги даражаси $W=q/T$ вақт бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки хизмат ҳажмини ифодалаб, меҳнат унумдорлигининг тўғри кўрсаткичи ҳисобланади. Бу кўрсаткични ҳисоблашда суратига кўра, меҳнат унумдорлиги даражаси қуйидагилар бўлиши мумкин:

а) меҳнат унумдорлигининг натура шаклидаги кўрсаткичи;
б) меҳнат унумдорлигининг шартли-натура шаклидаги кўрсаткичи;

в) қиймат кўрсаткичи;

г) меҳнат кўрсаткичи.

Шунга кўра, ғарб иқтисодчилари фикрича, унумдорлик даражасини аниқлаш учун маҳсулот ҳамда уни яратишда иштирок этадиган ишлаб чиқариш омилларини статистик ҳисоблаш лозим. Маълумки, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот натура, шартли-натура шаклида ва қиймат кўрсаткичларида ўлчаниши мумкин. Агар унумдорлик даражаси ва динамикасини аниқлаш мақсадида маҳсулотнинг натура ёки шартли-натура шаклидаги кўрсаткичларидан фойдаланилса, унда улар фақат жонли меҳнат сарфи билангина таққосланади. Натижада жонли меҳнат сарфи бирлигига натура ёки шартли-натура шаклида ифодаланадиган, анъанавий статистикада кенг қўлланиладиган мувофиқ келувчи кўрсаткичга айнан ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичига эга бўлинади. Бу усул бўйича ҳисобланган меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари иқтисодиётнинг бир турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган тармоқларидаги меҳнат унумдорлиги даражасини тавсифлашда, шунингдек, бу даражаларни халқаро қиёслашда катта аҳамиятга эга.

Қиймат ифодасидаги унумдорлик кўрсаткичларига келсак, ҳолат бошқача тус олади. Бу ҳолатда унумдорлик даражаси маҳсулот кўрсаткичи ва уни ишлаб чиқариш омилларини танлашга боғлиқ бўлиб қолади.

Маҳсулот кўрсаткичи сифатида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш, ялпи пировард маҳсулот, соф маҳсулот, ялпи қўшилган қиймат, соф қўшилган қийматдан фойдаланиш мумкин. Ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш сотиш нархидаги товар маҳсулоти қиймати, ўз эҳтиёжи учун ишлаб чиқарилган ускуна ва хўжалик усулидаги капитал қурилиш, шунингдек, туталланмаган ишлаб чиқариш ва туталланмаган қурилиш, корхона омборларидаги тайёр маҳсулот ва ярим тайёр маҳсулотларнинг ўсишини қамраб олади. Ялпи пировард маҳсулот корхона ёки тармоқдан ташқари ишлаб чиқаришга мўлжалланган маҳсулотнинг қийматидир. Ўз мазмунига кўра, бу кўрсаткич завод ёки тармоқ усули бўйича товар маҳсулоти кўрсаткичига мувофиқ келади. Соф маҳсулот барча ишлаб чиқариш омиллари сарфларининг (меҳнат сарфидан ташқари) қиймати чегараланган ялпи маҳсулот қиймати сифатида аниқланади.

Жонли меҳнат энг муҳим ишлаб чиқариш омили ҳисобланади. Уни ҳисоблаш мақсадида берилган даврдаги ходимларнинг ўртача сони ёки ишланган вақтдан фойдаланиш мумкин. Ишланган вақт меҳнат унумдорлиги даражаси ва динамикасини аниқлаш имконини беради. Ходимларнинг ўртача сони эса, фақат меҳнат унумдорлиги динамикасини эмас, балки унинг иш вақти потенциал фондидан фойдаланишга боғлиқ тарзда ўзгаришини ҳам акс эттиради. Равшанки, ишланган вақт тушунчаси малака, интенсивлик, меҳнат шарт-шароитлари ва бошқалар турлича бўлганлиги туфайли турли тоифадаги одимлар, иқтисодиётнинг турли тармоқлари учун сифат жиҳатидан бир хил бўлмайди.

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат сарфи ва ёлланмаган ходимлар меҳнат сарфини аниқлаш янада қийин муаммодир. Қишлоқ хўжалигидаги иш кучининг давомийлиги - табиий омиллар, географик зона ва етиштирилаётган экинга боғлиқ тарзда жуда ўзгарувчандир. Шунинг учун меҳнат сарфини аниқлаш мақсадида яқинлаштирилган эксперт баҳолашдан фойдаланилади.

Ёлланган ходимлар меҳнат сарфига келсак, у тадбиркорлар (эгаллик қилувчалар) ва унинг бепул ишлайдиган оила аъзолари ишлаган вақтни ўз ичига олади. Бу сарфлар ҳисоб-китоб иш кўни ёки иш ҳафтасининг ўртача давомийлигини танлаб, текшириш маълумотлари бўйича ёки ёлланган ходимлар турли тоифалари иш кўнининг давомийлигини мувофиқ қилувчи тои-

фадаги ёлланма ходимлар иш куни давомийлигига шартли тенглаштириш йўли билан аниқланади.

Меҳнат унумдорлиги динамикаси индекслар ёрдамида ўрганилади. Индекслар индивидуал ва умумий бўлиб ўрганилади. Бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарилганда индивидуал меҳнат унумдорлиги индексларидан фойдаланилади:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0}$$

Бу ерда: W_1 ва W_0 - меҳнат унумдорлиги базис ва жорий даражалари.

Бу меҳнат унумдорлигини тўғри кўрсаткичи ёрдамида тузилган индекс ҳисобот даврида базис даврга қараганда қай даражада меҳнат унумдорлиги ўзгаришини кўрсатиб беради.

Бу индексни тескари кўрсаткич ёрдамида меҳнат талаби бўйича ҳам тузиш мумкин, лекин шуни инобатга олиш керакки, меҳнат талаби t , тўғри кўрсаткичи вақт бирлигида ишлаб чиқариш W кўрсаткичи билан тескари боғлиқликда бўлганлиги сабабли, бу индекс ҳам тескари тузилади, яъни:

$$i_w = \frac{t_0}{t_1} = \frac{T_0}{q_0} \div \frac{T_1}{q_1}$$

Бу кўрсаткичнинг тўғри нисбатини ҳам олиш мумкин: $\frac{t_1}{t_0}$, лекин бу ҳолда чиққан натижа қай меҳнат талаби даражасида ўзгарганлигини акс эттиради, яъни:

$$i_t = \frac{t_1}{t_0} = \frac{T_1}{q_1} \div \frac{T_0}{q_0}$$

Демак, бу индекслар орасида ҳам тескари боғлиқлик мавжуд:

$$i_w = \frac{1}{i_t}$$

Бир хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар, бирлашма бўйича умумий меҳнат унумдорлиги натурал индекси ҳисобланади.

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0}$$

Бу ерда ҳисобот давридаги меҳнат унумдорлигининг ўртача даражаси базис давридаги меҳнат унумдорлигининг ўртача даражаси билан қиёсланади.

Бир турдаги истеъмол қийматига эга бўлган, лекин айрим параметрлар билан фарқланадиган маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналари бўйича меҳнат унумдорлиги динамикаси ўзгариши шартли-натура индекси ёрдамида ўрганилади.

$$i_{\bar{w}} = \frac{\bar{w}_1}{\bar{w}_0} = \frac{\sum q_1 k}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 k}{\sum T_0}$$

Натура ва шартли-натура шаклдаги индексларнинг афзаллиги шундаки, улар энг аввал жонли меҳнат унумдорлиги динамикасини ифодалайди. Бундан ташқари, маҳсулотни ўлчашнинг натура ва шартли-натура шаклдаги индекслари ўтган аср 50-йиллари бирликларини қўллаш, бу индексларни ҳисоблаш ва бир хил маҳсулот турлари бўйича белгиланган турли корхоналар, минтақалар ва мамлакатдаги меҳнат унумдорлиги даражасини қиёслаш жараёнларини соддалаштиради. Шу билан бирга, маҳсулотнинг натура ва шартли-натура шаклидаги кўрсаткичларидан фойдаланиш меҳнат унумдорлигининг натура ва шартли-натура шаклидаги индексларни қўллаш соҳасини жиддий чеклайди; улар орасида алоҳида корхоналарда, иқтисодиёт тармоқларида ва бутун мамлакат иқтисодиётида унумдорлик динамикасини ўрганиш деярли мумкин эмас.

$$i_w = \frac{t_0}{t_1} = \frac{T_0}{q_0} : \frac{T_1}{q_1}$$

Юқорида кўрилган индекслар ўзгарувчан таркибли индекслардир, чунки бу индексларга икки омил таъсир кўрсатади:

1. Меҳнат унумдорлиги даражасининг ўзгариши ($\bar{w}$).

2. Сарф қилинган иш вақти салмоғининг ўзгариши ($\frac{T}{\sum T}$).

Булар ўзгарувчан таркибли меҳнат унумдорлиги ўзгарганлигини ифодалайди.

Бу ўзгаришнинг ҳар бир омили таъсирини алоҳида ўрганиш мақсадида индекслар қуйидагиларга бўлинади:

Доимий таркибли меҳнат унумдорлиги индекси (Струмин усули).

$$i_{\bar{w}} = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum (\frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0}) T_1}{\sum T_1} ;$$

Бу индекс фақат меҳнат унумдорлиги даражаси ўзгаришини акс эттиради.

Иккинчи омил, яъни сарф қилинган иш вақти салмоғи ўзгариши натижасида қай даражада меҳнат унумдорлиги ўзгарганлигини акс эттиради.

$$I_w(dT) = \bar{I}_w : \bar{I}_w$$

Масала.

Икки бригада бўйича терилган пахта ва теримчилар ҳақида қуйидаги маълумотлар берилган.

7-жадвал

Терилган пахта ва теримчилар ҳақида маълумот

Бригада-лар	Сентябрь		Октябрь	
	Терилган пахта, кг	Ўртача теримчилар сон, киши	Терилган пахта, кг	Ўртача теримчилар сон, киши
	q_0	T_0	q_1	T_1
1	75000	50	82000	62
2	100000	60	130000	78

Биринчи бригада бўйича меҳнат унумдорлиги индекси:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{8200}{62} : \frac{2500}{50} = \frac{1323}{1500} = 0.882 * 100 = 88.2\%$$

меҳнат унумдорлиги 11,8% га камайган.

Иккинчи бригада бўйича меҳнат унумдорлиги индекси:

$$i_w = \frac{W_1}{W_0} = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = \frac{130000}{78} : \frac{100000}{60} = \frac{1667}{1667} = 1 * 100 = 100\%$$

яъни меҳнат унумдорлиги ўзгармаган

Иккала бригада бўйича меҳнат унумдорлиги индекси.

$$I_w = \frac{\sum q_1}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{82000 + 130000}{62 + 78} : \frac{75000 + 100000}{50 + 60} = \frac{212000}{140} : \frac{175000}{110} = 1514,3 : 1590,9 = 0,9518 * 100 = 95,18\%$$

яъни 4,92%га камайган.

Шундай ўзгаришга қандай омил қай даражада таъсир этганлигини ўрганиш мақсадида қуйидаги ҳосилдор индексларни ҳисоблаймиз:

Доимий таркибли индекс.

$$\bar{i}_* = \frac{\sum i_* T_1}{\sum T_1} = \frac{0.882 \times 62 + 1 \times 78}{62 + 78} = \frac{54.7 + 78}{140} = \frac{132.7}{140} = 0.948 \times 100 = 94,8\%$$

фақат ўртача меҳнат унумдорлиги ўзгариши натижасида умумий меҳнат унумдорлиги 5,2%га камайган.

Таркиби силжиш индекси:

$$I_{w(d)} = \frac{\bar{Iw}}{\bar{i}_*} = \frac{0,9818}{0,948} = 1.036 \times 100 = 103,6\%$$

Иккинчи бригадада меҳнат унумдорлиги юқорироқ бўлган, сарф қилинган иш вақти салмоғи октябрь ойида сентябрдагига нисбатан (55,7 : 54,5) 1,2 пунктга ошганлиги умумий меҳнат унумдорлигининг қўшимча 3,6% ошишига сабаб бўлган.

Турли хил истеъмол қиймати ишлаб чиқарилганда ёки истеъмол қийматлар ва хизматлар бўйича умумий меҳнат унумдорлиги динамикасини ўрганиш мақсадида қиймат меҳнат унумдорлиги индексидан фойдаланилади:

$$I_{\bar{w}} = \frac{\bar{w}_1}{\bar{w}_0} = \frac{\sum q_1 P}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 P}{\sum T_0}$$

Бу ерда: P - ўзгармас баҳо.

Ўзгармас баҳо турли хил истеъмол қийматларини умумлаштириш мақсадида "соизмеритель" тариқасида фойдаланилади.

Шундай "соизмеритель" тариқасида t_n - меъёр (меъёр) бўйича меҳнат талабчанлигидан ҳам фойдаланиш мумкин:

$$I_{\bar{w}} = \frac{\sum q_1 t_n}{\sum T_1} \div \frac{\sum q_0 t_n}{\sum T_0} = \frac{\bar{w}_1}{\bar{w}_0}$$

Бу индексга ишлатилган хомашё қиймати таъсир кўрсатмайди. Вақт бирлигида турли хил меъёр соатда ишлаб чиқариш билан фарқланади:

$$\bar{w} = \frac{\sum q t_n}{\sum T}$$

Бу индекс меҳнатни меъёрлаштириш яхши ташкил этилган ишлаб чиқаришда қўлланилади. Бунда ўзгарувчан ва доимий таркибли меҳнат унумдорлиги индекслари қиймати, қўшилган қиймат бўйича ҳам, соф маҳсулот бўйича ҳам аниқланиши мумкин. Кўпинча натурал, қўшимча қиймат меҳнат унумдорлиги индексидан корхона ёки фирма даражасидаги меҳнат унумдорлигини тавсифлаш, яъни қўшилган қиймат ёки соф маҳсу-

лотдан айрим тармоқлар ёки бутун иқтисодиёт даражасидаги меҳнат унумдорлигини тавсифлашда фойдаланилади.

Ҳозирги кунда меҳнат унумдорлиги даражаси, динамикасини тармоқлар ва бутун иқтисодиёт бўйича тавсифлашда миллий ҳисоблар тизими маълумотларидан кенг фойдаланилади. Глобал ёки тотал унумдорлик омиллари индексларини аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлар, яъни соф ички маҳсулот, меҳнат сарфи, оралиқ истеъмол, асосий капитал истеъмоли ва бошқа омиллар сарфининг динамик қаторларини жорий қонда қиёсланадиган нархларда олдиндан тузиш тавсия этилади. Бунда соф ички маҳсулот омиллари қиймати бўйича баҳоланади.

Айтиш лозимки, базис даври учун омилларнинг глобал унумдорлиги бирга тенг, чунки маҳсулотнинг нархлар омили бўйича қиймати омиллар сарфлари йиғиндисига тенг. Бошқа даврлар унумдорлигининг даражалари қиёсланадиган нархлар омилидаги маҳсулот қийматини омилларнинг қиёсланадиган нархлардаги сарфларига бўлишдан олинадиган натижа сифатида аниқланади. Бу индексларни ҳисоблашни соддалаштириш ва ҳар бир омилнинг яққол таъсирини кўриш мақсадида юқоридаги индексларга ўзгартириш киритилади:

1. Ўзгарувчан таркибли меҳнат унумдорлиги индекси:

$$I_w = \frac{\bar{W}_1}{\bar{W}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum q_0} \cdot \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} \cdot \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum d_{T_1}} \cdot \frac{\sum W_0 d_{T_0}}{\sum d_{T_0}} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_0}};$$

Бу ўзгарувчилар $W = \frac{q}{T}$. Бундан $q = W T$ иккинчи ўзгариш шундан келиб чиқадики,

$$\bar{W}_0 = \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0}, \quad \bar{W}_1 = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1};$$

бу ўртача тортилган арифметик усул.

Ўртачанинг айрим математик хусусиятларидан бири шундан иборатки, агар "соизмеритель" қандайдир бир хил доимий сонга кўпайтирилиб ёки бўлинса ўртача миқдор ўзгармайди. Шунинг учун T унинг салмоғи тенглаштирилиб олинади.

Бу ерда: биринчи омил (W_0 ва W_1);

иккинчи омил ($d_{T_0} d_{T_1}$ ва d_{T_1}).

Биринчи омилнинг таъсирини ўрганиш учун иккинчи омил ўзгармас таркибда олинади. Доимий таркибли индекс:

$$I_w = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} \cdot \frac{\sum W_0 T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum W T_1} = \frac{\sum W_1 d_{T_1}}{\sum W_0 d_{T_1}}$$

Иккинчи омилнинг таъсирини ўрганиш учун биринчи омил ўзгармас ҳолда олинади. Таркибий сўлжиш индекси:

$$I_w(dT) = \frac{\sum W_0 T_1}{\sum T_1} : \frac{\sum W_0 T_0}{\sum T_0} = \frac{\sum W_0 dT_1}{\sum dT_1} : \frac{\sum W_0 dT_0}{\sum dT_0} = \frac{\sum W_0 dT_1}{\sum W_0 dT_0}.$$

Доимий таркибли ва таркиби сўлжиш индекслари ўзгарувчан таркибли индекснинг ҳосилалари бўлганлиги учун, улар орасида қуйидаги боғлиқлик мавжуд:

$$I_{\overline{W}} = I_{\overline{W}} : \overline{I}_w(dT).$$

Юқорида кўриб чиқилган, турли ҳил усулда ҳисобланган доимий таркибли индекслар натижалари турли ҳил бўлади:

$$\overline{I}_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum \frac{t_0}{t_1}}{\sum \frac{t_0}{t_1}} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{\sum t_0 d q_1}{\sum t_1 d q_1};$$

$$\overline{I}_w = \frac{\sum W_1 d T_1}{\sum W_0 d T_0}.$$

Бу шкала усулда ҳисобланган индексларга индекслаштирилган кўрсаткич турли ҳил ўзгармас "соизмеритель"да олинган:
 - биринчи индексга ўзгармас маҳсулот салмоғи - (dq);
 - иккинчи индексга ўзгармас сарф қилинган вақт салмоғи - (dT).

Таркибий сўлжиш индекслари ҳам шу шкка усулда юқорида кўрилган сабабга кўра турлича бўлади. Ҳар ҳил сарф бирликларига нисбатан ҳисобланган меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари ўртасидаги боғлиқлик. Меҳнат сарфи бирлиги киши/соат, киши/кун, киши/ой ва киши/йил демакдир. Демак, меҳнат унумдорлигининг даражаси: ўртача соатлик, ўртача кунлик, ўртача ойлик, ўртача йиллик ва ҳоказо бўлиши мумкин.

Меҳнат унумдорлигини бир қанча меҳнат сарфи бирликларига ҳисоблаш меҳнат унумдорлигини ўрганиш жарасини бошитади ва меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига иш вақтидан фойдаланиш даражаси таъсирини кўрсатиб беради.

Қисқача хулосалар

Халқ хўжалигида банд бўлганларга турли хил иқтисодий фаолият билан банд бўлганлар, корхона, ташкилот, муассасалар, яъни юридик шахслар ва шу билан бирга физик банд бўлганлар ҳам киритилади. Демак, умумий банд бўлганларни ўрганиш микродаражада, яъни корхона, фирма ва ҳоказоларда банд бўлганларни ўрганишдан бошланади. Корхонада банд бўлганларни ўрганиш мақсадида рўйхатдаги ходимлар сони тузилади, бу кўрсаткич фурсатли бўлиб, ўзгаришига ходимлар ҳаракати таъсир этади. Бу ҳаракатни ўрганиш мақсадида мутлақ ва нисбий ҳаракат кўрсаткичлари ҳисобланади. Турли хил иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблашда қўлланиладиган ўртача рўйхатдаги, ўртача ишга келганлар ва ўртача ҳақиқий ишлаганлар сони ҳисобланади.

Ишчи кучидан тўлароқ фойдаланиш мақсадида, иш вақти ўрганилади. Агар меҳнат, унинг давомийлиги билан ўлчанса, иш вақти эса календарь вақтнинг бир қисми бўлиб, ишчининг шу календарь вақтида ишлаган вақтини ифодалайди. Меҳнат статистикаси амалиётида кўпроқ ишланган ишчи кун ва ишчи соат ўлчов бирликларидан фойдаланилади.

Иш вақти фондлари: календарь, табель ва максимал имкониятли вақт фондларига бўлиб ўрганилади. Шу вақтларидан фойдаланиш даражасини ўрганиш мақсадида нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Бу нисбий кўрсаткичлардан фақат максимал имкониятли иш вақти фондидан 100%га фойдаланиш мумкин, агар ишни ташкил этиш юқори ўринда бўлса, иш вақтидан фойдаланишни ўрганишда, белгиланган иш даврининг (кун, ҳафта, ой, йил) давомийлиги ва ҳақиқий иш даврининг давомийлиги ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар бир-бирига нисбатан қай даражада белгиланган иш даври давомийлигидан фойдаланилганликни кўрсатади.

Иш вақтидан фойдаланишни ўрганишда иш вақти баланси асқотади. Бу балансда иш вақти манбалари ва улардан фойдаланиш кўрсатилади, бу эса фойдаланилмаган иш вақтини аниқлашга ва бунинг натижасида келтирилган зарур миқдорни баҳолашга ёрдам беради.

Меҳнат унумдорлиги даражаси ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи энг муҳим кўрсаткич ҳисобланади, у тўғри ва тескари кўрсаткичлар ёрдамида баҳоланади. Тўғри меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи - вақт бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини ифодалайди. Тескари меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи, меҳнат талабчанлиги - маҳсулот бирлигига сарф этилган иш вақти бирлигини ифодалайди. Бу кўрсаткичлар орасида тескари боғлиқлик мавжуд.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ишчи кучи ҳақида тушунча.
2. БМХТ-93га биноан банд бўлганларнинг таснифи.
3. Ёлланма ходимлар ҳақида тушунча ва уларнинг таркиби.
4. Рўйхатдаги ходимлар сонига кимлар киритилади?
5. Нима мақсадда ва қандай усулларда ўртача рўйхатдаги ходимлар сони ҳисобланади?
6. Ишчи кучи ҳаракати қандай кўрсаткичлар ёрдамида ўрганилади?
7. Иш вақти ҳақида тушунча.
8. Иш вақти ўлчов бирликлари.
9. Иш вақти фондлари ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари.
10. Белгиланган иш вақти давомийлигини ҳисоблаш.
11. Ўртача иш вақти давомийлиги.
12. Ҳақиқий иш вақти давомийлиги.
13. Иш вақти давомийлигидан фойдаланиш кўрсаткичи.
14. Иш вақти баланси ва унинг моҳияти.
15. Меҳнат унумдорлигини халқ хўжалиги ривожланишида тутган ўрни.
16. Меҳнат унумдорлиги даражасини ҳисоблаш усуллари.
17. Меҳнат унумдорлиги динамикасини ўрганиш.
18. Ўзгарувчан таркибли индексларни ҳисоблаш усуллари.
19. Доимий таркибли индексларни ҳисоблаш усуллари ва улар орасидаги фарқ.
20. Таркиб силжишли индексларни ҳисоблаш усуллари ва улар орасидаги фарқ.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-т.-Т.: Ўзбекистон, 1991.
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм.- М.: Финансы и статистика, 2000.
3. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг.
4. Кулагина Г.С. Национальные счетоводства. Учебник. - М.: Финстатинформ, 1998.
5. Еремина Н.М., Мершалова В.П. Статистика труда.- М.: Финансы и статистика, 1988.

IV боб

АСОСИЙ КАПИТАЛ СТАТИСТИКАСИ

4.1 Асосий фондлар ҳақида тушунча

Миллий бойликнинг асосий қисми асосий фондлар ҳисобланади. Асосий фондлар деганда, ишлаб чиқариш жараёнида яратилган, узоқ муддат хизмат қиладиган, натурал физик хусусиятларини йўқотмайдиган, маҳсулот ишлаб чиқаришда ёки хизмат кўрсатишда иштирок этадиган ишлаб чиқариш фаоллари тушунилади. Товар ишлаб чиқаришда иштирок этадиган асосий фондлар, бу - аввало ишлаб чиқариш воситалари (болға, арра ва ҳ.к) бўлиб, меҳнат предметиға таъсир кўрсатади ва бу ишлаб чиқаришда иштирок этиш жараёнида ишлаб чиқариш босқичларида узоқ муддат, бир неча бор иштирок этади ва физик хусусиятларини йўқотмайди. Масалан, тикув машинаси бир кўйлак тиккандан кейин ҳам қандай бўлса, шундайлигича қолаверади, лекин у озгина эскиради, яъни емирилади. Кўйлак тикиш жараёнини кўриб чиқадиган бўлсак, материал бир ишлаб чиқариш жараёнида физик хусусиятини тўла йўқотади. Олдин материал эди, кейин эса кўйлакка айланди. Бу айланма фонд меҳнат предметиدير. Ҳисоб-китобни осонлаштириш мақсадида, амалиётда асосий фондларға узоқ муддат, бир йилдан кам бўлмаган муддатта хизмат кўрсатадиган объектлар киритилади. Қиймат чегараси, бу баҳо динамикасиға боғлиқ ҳолда ўзгарувчандир.

Асосий фондларға номоддий ишлаб чиқарилган фаоллар ҳам киритилади. Масалан, ноёб расмлар, адабий асарлар, компьютер дастурлари билан таъминлаш, геологик қидирув ишлари ва ҳ.к

Асосий фондларни ҳисобға олиш услубиятида МХТға қараганда амалиётда фарқли томони шундан иборатки, МХТда нафақат хизмат қиладиган асосий фондлар, балки тугалланмаган объектлар ҳам киритилади. Мулк эгасиға топширилган дақиқадан асосий фондға айланади. Шундай қилиб, МХТда асосий фондлар қиймати тугалланмаган моддий фаол қийматиға, яъни буюртмачи томонидан тўланган бино, иншоотларнинг эса тўланмаган қийматиға; ускуналарнинг тўланмаган ишлаб чиқариш қисмиға, буни ҳам буюртмачи томонидан тўланган ўрнатилмаган ускуналар қийматиға киритилади. Бу бўлимға; мол, ҳосилға кирмаган кўп йиллиқ экинлар, маҳсулот олиш мақсадида боқилаётган асалари, қуш, балиқ ва ҳоказолар киреди.

4.2 Асосий фондлар таснифи

Асосий фондлар таснифи қуйидагича:

1. Бино (турар жой биносидан ташқари).
2. Иншоотлар.
3. Турар жой бинолари.
4. Машина ва ускуналар.
5. Транспорт воситалари.
6. Ишлаб чиқариш ва хўжалик инвестори ва инструментлар.
7. Ишчи ва маҳсулдор мол.
8. Кўп йилги экин.
9. Бошқа асосий фондлар.

Бу моддий асосий фондлар таснифи иқтисодиётнинг ҳар бир тармоғи учун аниқлаштирилади. Саноат асосий фондлари таснифи, қишлоқ хўжалиги асосий фондлари таснифидан фарқланади, лекин ҳамма тармоқ таснифлари, албатта, асосий фондлар умумий таснифига мослашиши лозим. Асосий фондларнинг натурал-физик таснифи асосий фондлар таркибида ўзгаришларни, фаол ва суёт қисми салмоғи ўзгаришини баҳолашда қўл келади. Ҳар бир тармоқ ўз хусусиятларига кўра, асосий фондларнинг фаол ва суёт бўлинмасига киритилади. Масалан, нефть ва газ саноатида скважиналар иншоот бўлинмасига кириб, фаол қисми ташкил этади, енгил саноатда эса иншоотлар асосий фондларнинг суёт қисмига киради.

4.3 Асосий фондларни баҳолаш усуллари

Умумий таъриф бериш, у корхонага ҳақиқатда қанчага тушганлиги, ишлаб чиқариш жараёнида емирилган қисмини ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига ўтказиш ва бошқа таъриф бериш мақсадида асосий фондлар қуйидагича баҳоланади:

Асосий фондларнинг тўла бошланғич қиймати — бу, асосий фондни ишлаб чиқариш жараёнига киритиш арафасида эгасига қанчага тушганлигини ифодалаб, ўз ичига сотиб олиш харажати-дан бошлаб, то ишлаб чиқаришга бирламчи туширгунча бўлган барча харажатларни, яъни транспорт, ортиш, тушириш, ўрнатиш ва ҳоказо харажатларни олади. Уларнинг тўла бошланғич қиймати корхона баланс китобида қайд этилади, қилинган харажатларнинг барчаси ишлаб чиқариш жараёнида қопланиши лозим.

Юқорида қайд этилганидек, асосий фондлар узоқ муддат хизмат қилади, агар баҳо ўзгариши, инқироз бўлмаса, бу кўрсаткичдан фойдаланишда ҳеч қандай қийинчилик бўлмайди. Лекин ҳозирги пайтда икки йил олдинги 50000 сўм билан бу-

гунги 50000 сўм бир-бирига тенг эмас. Агар асосий фондни тўла бошланғич қиймати беш йил олдин 50000 сўм бўлган бўлса, бугунги кунда шу 50000 сўмга шундай асосий фондни харид қилиб бўлмайди. Демак, қилинган инвестиция ўз қийматни йўқотмаслиги учун, бугунги кунда ҳам қайтариб олинган қийматга, шундай асосий фонд харид қилиш мумкин бўлиши лозим. Шунинг учун асосий фондни тўла тиклаш қийматидан фойдаланилади. Бу қиймат мазкур шароитда янги шундай асосий фонднинг такрор ишлаб чиқариш қийматини ифодалайди. Тўла тиклаш қийматини ҳисоблаш асосий фондларни қайта баҳолаш кўрсаткичи ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Илгари баҳо нисбатан ўзгармас даврда асосий фондларни қайта баҳолаш ўртача ўн йилга тўғри келарди. Ҳозирги пайтда улар ҳар йили қайтадан баҳоланади. Тўла тиклаш қиймати ҳисоблангандан сўнг корхона баланс китобида шу қиймат ҳақида янги баҳо қайд этилиб, энди амортизация ажратмалари шу баҳодан ҳисобланади. Миллий ҳисоблар тизимида асосий фондлар фақат тиклаш қиймати орқали баҳоланади.

Юқорида кўриб чиқилган қийматлар тўла қиймат бўлиб, асосий фонднинг янгилик ҳолатидаги қийматидир. Лекин асосий фонд доимо эскириб боради, бу эскириш икки хил бўлади:

- жисмоний емирилиш;
- маънавий емирилиш.

Жисмоний емирилиш ишлаб чиқариш жараёнида содир бўлиб, емирилиш қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулот қийматига ўтказиб боради. Демак, жисмоний емирилиш қопланади.

Маънавий емирилиш икки кўринишда бўлади: биринчиси, техника-технология тараққиёти натижасида маънавий эскириш. Иккинчиси, шундай асосий фондни такрор ишлаб чиқарилиши бугунги кунда анча арзонлашди. Маънавий эскириш корхона учун йўқотишдир, у қопланмайди. Шунинг учун асосий фонд ишлаб чиқаришга иложи борича тезроқ киритилиб, ундан унумлироқ фойдаланиш лозим, қилинган сарф-харажат қоплангандан сўнг йиғилган амортизация фондидан юқори унумлироқ фондларга янгилаш маъқул.

Шу емиришларни инobatга олган ҳолда ҳақиқий қолдиқ қиймат ҳисобланади:

- тўла бошланғич қийматидан эскириш суммасининг айрилган ҳолдаги қиймати;
- тўла тиклаш қийматидан эскириш суммаси айрилган ҳолдаги қиймати.

Тўла бошланғич қийматидан эскириш суммасининг айрилган ҳолдаги қийматини ҳисоблашда, тўла бошланғич қийма-

тидан ишлаб чиқариш жараёнида амортизация ажратмаси орқали ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматига ўтказилган емирилиш қиймати айрилиб, таъмирлаш орқали қисман тикланган қиймати қўшилади. Тўла тиклаш қийматидан эскириш суммасининг айрилган ҳолдаги қийматини ҳисоблашда, тўла тиклаш қийматини эскириш кўрсаткичига ўзгартириш (корректировка этиш) орқали ҳисобланади.

Масалан, асосий фонднинг тўла тиклаш қиймати 500 минг, эскириш кўрсаткичи 12%ни ташкил этса, эскириш суммаси $500 \cdot 0,12 = 60$ минг сўм, тўла тиклаш қиймати эскириш суммасининг айрилган ҳолдаги қиймати, яъни қолдиқ қиймати $500 - 60 = 440$ минг сўм бўлади.

4.4. Асосий фондлар амортизацияси

Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида иштирак этиши натижасида емирилиб, шу емирилиш суммаси, ишлаб чиқараётган маҳсулот қийматига амортизация ажратмаси орқали ўтказилади.

Йиллик амортизация суммаси қуйидагича ҳисобланади:

$$A = \frac{\Phi - T}{\Gamma}$$

Бу ерда: Φ – асосий фонднинг тўла бошланғич ёки тиклаш қиймати;

T – асосий фонднинг тугатилиш қиймати (Демонтаж харажати айрилади);

Γ – меъерий хизмат қилиш муддати (йиллар).

Йиллик амортизация меъери:

$$N_a = \frac{A}{B} \times 100\%;$$

Бунда: B – баланс қиймати.

Амортизация меъери ҳар бир асосий фондлар гуруҳлари бўйича алоҳида фарқланади. Қайси тармоқда ишлатилишидан қатъиназар асосий фонднинг ҳар бир турига бир хил амортизация меъери белгиланади. Ишлаб чиқариш хусусиятига кўра, табиий шароитига кўра ва бошқаларга кўра алоҳида асосий фондлари амортизация ажратмалари меъери тўғриловчи кўрсаткичлар қўланади. Бу амортизация ажратмалари меъёрлари йиллик ҳисобланади, бухгалтерия ҳисоботида ҳар ойлик амортизация ажратмалари ҳисобланади.

Амортизация меъёрлари ажратмалари фақат меъерий хиз-

мат қилиш муддатида ажратилади. Асосий фонддан фойдаланилмаган даврда амортизация ажратмалари ажратилмайди. Қуйидаги асосий фондлар турлари бўйича амортизация ажратмалари ажратилмайди: кутубхона фонди; турар-жой фонди; шаҳар ободонлаштириш фонди; бюджет ташкилотлари фонди.

Ҳозирги пайтда қуйидаги амортизация ажратмаларини ҳисоблаш усуллари мавжуд:

- чизиқли усул;
- тезлаштирилган амортизация усули;
- пасайтирилган кўрсаткичлар бўйича амортизация ажратмаларини ҳисоблаш усули ва ҳ.к.

Чизиқли усулда, амортизация ажратмалари, бутун меъерий хизмат қилиш даврида тенг, бир хил ҳисоблаб борилади.

Тезлаштирилган амортизация усулида, амортизация икки меъёри бўйича қолдиқ қийматидан ҳисобланиб борилади.

Масалан, асосий фонд баланс қиймати 500 минг сўм, меъерий хизмат қилиш муддат 10 йил бўлса, амортизация меъёри 10% бўлади ва чизиқли амортизация ажратмасини ҳисоблаш усулида ҳар йилги амортизация ажратмалари 50 минг сўм бўлади.

Тезлаштирилган амортизация усулида эса биринчи йил:

$$A = 500 \cdot 0.2 = 100 \text{ минг сўм.}$$

Иккинчи йил:

$$A = (5000 - 100) \cdot 0.2 = 80 \text{ минг сўм ва ҳ. к.}$$

Бу усул фақат асосий фондларнинг фаол қисмидагина қўлланиши мумкин.

Пасайтирилган кўрсаткич бўйича амортизация ажратмаларини ҳисоблашга ўтишни корхона маъмурияти қабул қилиб, бу усул, одатда, асосий фондлар қайта баҳоланиши натижасида корхона молиявий-иқтисодий кўрсаткичлари ёмонлашади.

МҲТда охириги икки амортизация ажратмаларини ҳисоблаш усули қўлланилмайди.

4.5. Асосий фондлар баланси

Асосий фондлар баланси уларнинг йил давомидаги ҳаракатини ифодалаб, тўла қиймати бўйича ва қолдиқ қиймати бўйича тузилади. Бу балансда нафақат асосий фаолият билан банд бўлган асосий фондларни, балки ёрдамчи хўжаликлар асосий фондларини ҳам акс эттиради.

Баланс қиймати бўйича асосий фондларнинг баланс жадвали

Асосий фондлар турлари	Йил бошидан мавжудлиги	Йил давомида киритилган		Ҳисобот йилида чиқиб кетган		Йил охирида мавжудлиги		
		Ж А М И	шу жумладан		Ж А М И		шу жумладан	
			Киратилган асосий фондлар	Бошқа киритилган			тутатилган асосий фонд	бошқа чиқиб кетган
	1	2	3	4	5	6	7	8

Бу баланс жадвал баланс қийматида тузилиб, доимий, ўртача йиллик ва бошқа баҳоларда ҳисоблаш учун асос ҳисобланади. Унинг тузилиш қатори бухгалтерлик ҳисоботлари ва статистик ҳисоботлардан, танланма кузатиш ўтказиш асосида тузилади. Балансда асосий фондларнинг тўла қиймати бўйича ҳаракати ёки тўла бошланғич ёхуд тўла тиклаш қиймати бўйича акс эттирилади.

Йил давомида киритилган асосий фондларга юридик ёки жисмоний шахслардан сотиб олинган, иложсиз берилган, ижарага олинган асосий фондлар киритилади.

Ҳозирги инқироз баҳо ўсиш даврида асосий фондларнинг ҳаракатига динамикада кўриш ва таққослашга аниқ таъриф бермайди.

Бу маълумотларни қиёсланадиган ҳолатга келтириш учун улар эталон базис баҳоларга қайта баҳоланади. 1991 йилга қадар шундай базис баҳо 1973 йил баҳоси ҳисобланган 1973-1972 йилда асосий фондлар шу базис баҳо асосида қайта баҳоланган. Ҳозирги даврда 1990 йил баҳоларидан фойдаланиш мумкин. Бундай баҳолаш асосий фондларни қайта баҳолаш усули ёки индекслардан фойдаланиб амалга оширилади.

Баланс усулида базис даврдаги мавжуд асосий фондларни тиклаш қиймати бўйича чиқиб кетган асосий фондлар миқдорига камайтирилиб, киритилган асосий фондлар миқдорига кўпайтирилади. Бунда киритилган ва чиқиб кетган асосий фондлар тааллуқли баҳо индекслари ёрдамида қайта баҳоланади.

Индекс усулида, ҳисобот даврида базис давридагига нисбатан умумий баҳо индекси аниқланиб, шулар асосида қайта баҳоланади.

Йил давомида баҳо ўзгаришини инobatга олиш мақсадида, асосий фондларни ўртача баҳода қайта баҳолаш зарурияти туғилади. Бундай қайта баҳоланган ўртача асосий фондлар қиймати турли хил асосий фондлардан фойдаланиш ҳаракатини

ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблашда керак бўлади. Бунинг учун ўртача баҳо индексларидан фойдаланилади. Асосий фондларнинг қолдиқ қиймати бўйича баланси қуйидагича:

9-жадвал

Асосий фондларнинг қолдиқ қиймати бўйича баланс жадвали

Асосий фонд турлари	Йил бошидаги асосий фондлар мавжудлиги	Йил давомида киритилган асосий фонд			Йил давомида чиқиб кетган асосий фонд			Йил охирида асосий фонд мавжудлиги	
		Ж А М И	шу жумладан		Ж А М И	шу жумладан			
			янги кири- тилган асосий фонд	бошқа кири- тилган асо- сий фондлар		Йил давомида емирилган асосий фонд	Тутатиш асосий фонд		Бошқа чиқиб кетган
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Бу балансда йил бошидаги асосий фондлар қолдиқ қиймати бўйича келтирилади; сотиб олинган ва сотилган асосий фондлар бозор баҳосида, тиклаш қийматида кўпроқ, озроқ ёки тенг бўлиши мумкин; бошқалардан олинган асосий фондлар ва берилган асосий фондлар - қолдиқ қиймати бўйича; чиқиб кетган асосий фондлар – тутатиш қиймати бўйича келтирилади. Йиллик асосий фондларнинг емирилиши йиллик амортизация ажратмасига тенг бўлади. Йил охиридаги асосий фондларнинг тиклаш қиймати баланс усулида ҳисобланади.

Баланс маълумотларига асосланиб, қуйидаги кўрсаткичларни ҳисоблаш мумкин:

1. Асосий фондлар ҳаракатни ифодаловчи кўрсаткичлар.

а) асосий фондларни янгилаш кўрсаткичлари

$$K_{\text{янг}} = \frac{\text{Я.Қ.}}{\Phi} \times 100\%$$

Йил охиридаги қиймат

Бу ерда: Я.Қ. – янгидан киритилган асосий фондлар қиймати;
 Φ – асосий фондларнинг тўла қиймати.

б) асосий фондларнинг чиқиб кетиш кўрсаткичи:

$$K_{\text{чанг}} = \frac{\text{Ч.Қ.}}{\Phi} \times 100\%$$

Йил бошидаги қиймат

Бу ерда: Ч.Қ. - чиқиб кетган асосий фондлар қиймати.

2. Асосий фондларнинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар:
 а) асосий фондларнинг эскириш кўрсаткичи

$$K_{\text{эяс}} = \frac{\text{Э}}{\text{Ф}} \times 100 \%$$

Бу ерда: Э – эскириш суммаси.

б) Асосий фондларни яроқлилик кўрсаткичи

$$K_{\text{яроқ}} = \frac{\text{Ф}'}{\text{Ф}} \times 100 \%$$

Бу ерда, Ф' – асосий фондлар қолдиқ қиймати.

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш динамикаси таҳлилида асосий фондларни янгилаш интенсивлиги кўрсаткичи қуйидагигича ҳисобланади:

$$K_{\text{янг}} = \frac{\text{чиқиб кетган асосий фонд қиймати}}{\text{янгидан киритилган асосий фонд қиймати}}$$

Бунда чиқиб кетган ва янгитдан киритилган асосий фондлар қиймати баланс қиймати бўйича олинади.

4.6. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичи

Иқтисодий статистик таҳлилда асосий фондлардан қай даражада фойдаланилгани муҳим аҳамиятга эга, бунинг учун сарф этилган асосий фондлар ўртача йиллик қиймати билан йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори таққосланади.

Фонд самарадорлиги:

$$n = \frac{Q}{\text{Ф}}$$

Бу ерда: Q – маҳсулот миқдори;

Ф – ўртача йиллик асосий фондлар қиймати;

Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик сарф этилган асосий фондга қанча қайтим, маҳсулот миқдори олинганлигини ифодалайди.

Бу кўрсаткичнинг тескариси:

$$L = \frac{\text{Ф}}{Q}$$

Бу фонд сигими кўрсаткичи бўлиб, ҳар бир сўмлик ишлаб чиқарилган маҳсулотга қанча асосий фондлар сарфланганлигини кўрсатади.

Мавжуд асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматини, корхонада банд бўлган ўртача йиллик ходимлар сонига нисбати эса ҳар бир ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига қанча асосий фонд тўғри келишини ифодалайди.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш омилларидан бири капиталдир. Капитал нафақат моддий предметларни, балки номоддий (инсон қобияти, маълумотлилик даражаси каби) элементлардан ташкил топади. Капитал қуйидаги кўринишларда бўлади:

- ишлаб чиқариш капитали;

- пул;

- товар.

Ишлаб чиқариш капитали:

- асосий капитал;

- айланма капиталидир.

Асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат иштирок этиб, бу жараёнида физик хусусиятларини йўқотмай, аста-секин емирилиб, шу емирилиш қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматига аста-секин амортизация ажратмалари ёрдамида ўтказилади. Асосий капитал амалиётда ишлаб чиқариш воситалари ҳам деб юритилади.

Ишлаб чиқариш воситалари турли-туманлиги туфайли, уларни умумлаштирувчи тариф бериш мақсадида баҳоланади. Чунончи, тўла ва қолдиқ баҳолар бўйича баҳоланиши, шу баҳоларда баланси ҳам тузилади. Ахборотлар мавжуд бўлган ҳозирги шароитда юқоридаги баҳоларни бошланғич ва тикланиш баҳолари бўйича алоҳида-алоҳида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Асосий фондларнинг фаолияти давомида емирилиш жисмоний ва маънавий бўлади. Жисмоний емирилиш амортизация ажратмалари ёрдамида қопланади. Маънавий емирилишнинг икки тури ҳам корхона учун йўқотишдир, қопланмайди.

Асосий фондларни ҳолати, ҳаракати, фойдаланиш йўналишлари бўйича таҳлил этилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлари

1. Асосий фонд ишлаб чиқариш жараёнларида қандай ўрин тутади?
2. Асосий фонднинг таърифи.
3. Асосий фонднинг таснифи.
4. Асосий фондларни баҳолаш усуллари ва зарурлиги.
5. Асосий фондларни қайта баҳолаш нима учун керак?
6. Асосий фондлар амортизацияси ҳақида тушунча ва уларни ҳисоблаш усуллари.
7. Асосий фондлар ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
8. Асосий фондлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
9. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.
10. Асосий фондлар баланси ва аҳамияти.

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т.: Меҳнат, 1998.
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. -М.: Финансы и статистика, 2000.
3. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. -Т.: Узбекистан, 1993.
4. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг.
5. Всемирный банк. 2001г.
6. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.

V боб

АЙЛАНМА КАПИТАЛ СТАТИСТИКАСИ

5.1. Айланма капитал турлари ва манбалари

Айланма капитал бир ишлаб чиқариш жараёнида ёки қисқа муддатда (бир йилгача) фойдаланиш объектларига молиявий ресурслардир.

Корхона бухгалтерия ҳисоботини соддалаштириш ва қулайроқ этиш мақсадида айланма капитал таркибига хизмат қилиш муддати бир йилгача бўлган (баҳосидан қатъиназар), кам қийматли, яъни қиймати бутунги кунда минимал маошдан кам бўлган асосий воситалар ҳам киритилади. Бухгалтерия балансида бундай воситалар «кам қимматли ва тез эскирувчи предметлари» деган ҳисобда кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблашда, омбордан ишлаб чиқариш жараёнига топширилган кам қимматли предметлар қиймати бир йўла ишлаб чиқариш жорий харажатларига ўтказилиши ёки 50%и қиймати ўтказилиб, қолган 50%и истеъмол қийматини йўқотганда ўтказилиши мумкин. Бунда, биринчи йўлда ҳисоблаш иши енгиллашади, лекин у сақлаш шароитини таъминлай олмайди.

Иккинчи йўл – масъул ходимлар томонидан кам қимматли предметларнинг, ҳисоби олиб борилишини, уларнинг тўла эскириши ўз вақтида хужжатлаштирилишини, бу эскириш суммасини ишлаб чиқариш жорий харажатиغا киритиш бўйича доимий назорат юритилишини талаб этади.

10-жадвал

Айланма капитал турлари

Ишлаб чиқариш захиралари	Ишлаб чиқариш капитали	Биринч корхонадаги айланма капитал
Тугалланмаган ишлаб чиқариш ва прим фабрикатлар		
Тугалланмаган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши		
Ем		
Келгуси давр харажатлари	Муомаладаги капитал	
Тайёр маҳсулот, товарлар		
Бошқа товар-моддий нсъматлар		
Ўқунатилган товарлар		
Пул маблағлари		
Дебиторлар		
Қисқа муддатли молиявий қурилмалар		
Бошқа айланма маблағлари		

5.2. Айланма капиталнинг мавжудлиги ва айланувчанлиги таърифи

Айланма капиталнинг мавжудлиги қандайдир вақтга нисбатан ёки ўртача ҳисобот даври учун аниқланиши мумкин. Бу аниқланиш айланма капиталнинг ҳаммаси ёки айрим гуруҳлари бўйича бўлиши мумкин. Қандайдир вақтга биноан, айланма капиталнинг мавжудлиги бухгалтерия баланси маълумотларига биноан ёки аниқроқ бухгалтерия синтетик ҳисоби (бухгалтерия ҳисоби режаси ҳисобномалари ва субҳисобномалари) бўйича аниқланади.

Ҳар қандай корхонани оператив бошқариш учун унинг ҳар ойлик фаолияти натижалари кўриб чиқилиши лозимлиги эътиборда тутилиб, ҳисобот оyi айланма капиталнинг ўртача қолдиғи ($\bar{O}$) ўртача арифметик усулда ҳисобланади. Бунинг учун оyнинг бошидаги ва охиридаги айланма капитал қолдиқларининг ўртачаси олинади:

$$\bar{O} = \frac{O_a + O_n}{2}$$

Агарда айланма капиталнинг ўртача қолдиғини ҳисоблашда берилган маълумотлар тенг ораликда моментли хусусиятга эга бўлса, ўртача оддий хронологик усулдан фойдаланилади:

$$\bar{O} = \frac{\frac{1}{2}O_a + O_1 + \dots + \frac{1}{2}O_n}{n-1}$$

Агарда берилган маълумотлар моментли ҳар хил оралиқдаги хусусиятга эга бўлса, тортилган хронологик усулда айланма капиталнинг ўртача қолдиғи ҳисобланади:

$$\bar{O} = \frac{\sum \frac{1}{2}(O_{n-1} + O_n)t}{\sum t}$$

Бу ерда: t - интервал оралиғи .

Айланма капиталнинг, умумий ва айрим турлари бўйича қолдиғи ўзгаришига шу таъсир кўрсатадиги, ишлаб чиқариш жараёни бошида мавжуд бўлган қолдиқлар ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинади, ишлаб чиқариш узлуксиз бўлганлиги туфайли тайёр маҳсулот сотилади. Натижада молявий ресурслар пайдо бўлади ва ишлаб чиқариш тўхтаб қолмаслиги учун янги айланма капитал қолдиғи яна янгилаб қўйилади.

Демак, ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил этишда айланма капиталининг мавжудлиги ва сотилган маҳсулотга тушган пул маблағи ҳақида маълумотдан ташқари айланма капиталининг айланиш тезлиги кўрсаткичлари ҳам бўлиши керак. Энг содда кўрсаткичлардан бири айланма капиталининг айланиш кўрсаткичи бўлиб, у сотилган маҳсулот қиймати айланма капиталининг ўртача қолдигига бўлинади.

$$K_{\text{аб}} = \frac{P}{O}$$

Бу кўрсаткич тегишли давр мобайнида ҳар бир сўмлик айланма капиталига қилинган қўйилма неча марта айланганлигини кўрсатади.

Бу кўрсаткич ёрдамида бир айланма неча кун давом этганлигини билдирувчи кўрсаткични ҳисоблаш мумкин:

$$D_r = \frac{T}{K_{\text{аб}}} = \frac{T \cdot \overline{O}}{P}$$

T - ўрганилаётган давр узунлиги, юқоридаги кўрсаткичлар ёрдамида капитални ўртача кунлик айланмаси қуйидагича кўрсатилди:

$$K_{\text{о}} \cdot D = \frac{\overline{O}}{P} \text{ ёки } K_{\text{о}} = \frac{1}{K_{\text{аб}}}$$

Бу ерда: $K_{\text{о}}$ - бириктириш кўрсаткичи.

Масалан, ой давомида маҳсулот сотишдан тушган маблағ 900 млн сўм, айланма капиталининг ўртача қолдиги 200 млн бўлса, айланма капиталининг айланиш кўрсаткичи қуйидагича бўлади:

$$K_{\text{аб}} = \frac{P}{O} = \frac{900 \text{ млн}}{200 \text{ млн}} = 4,5 \text{ марта}$$

Демак, айланма капиталига киритилган ҳар бир сўм 4,5 марта айланган.

Бир айланиш эса,

$$D_r = \frac{T}{K_{\text{аб}}} = \frac{30 \text{ кун}}{4,5} = 6,67 \text{ кун ёки}$$

$$D_r = \frac{T \cdot \overline{O}}{P} = \frac{30 \text{ кун} \cdot 200 \text{ млн}}{900 \text{ млн}} = 6,67 \text{ кун}$$

капиталининг кунлик айланмаси:

$$O' = \frac{\overline{O}}{P} = \frac{200 \text{ млн}}{900 \text{ млн}} = 0,22 \text{ сўм}$$

Бу кўрсаткич шуни кўрсатадики, бир сўмлик маҳсулот сотишга 22 тийин айланма капитали захираси қиймати тўғри келган.

Захира мавжудлиги айрим моментларга ҳисобланганда шундай муаммо туғиладики, амалиётда захираларни баҳолашда ўртача баҳолардан фойдаланилади.

5.3. Корхонанинг айланма капиталга эҳтиёжини аниқлаш

Корхонанинг айланма капиталига бўлган эҳтиёжини аниқлаш корхона фаолияти ривожланишига тўғридан тўғри таъсир кўрсатади, чунки айланма капиталнинг танқислиги ишлаб чиқариш жараёнини етарли даражада таъминлай олмайди, айланма капиталнинг кўпи эса ортиқча товар - материал захирасида молиявий йўқотишларга олиб келади.

Бу масала икки хил ҳал этилади: биринчидан, режалаштириладиган даврдан олдинги даврдаги маълумотларга биноан ҳисоб-китоб йўли билан; иккинчидан, айланма капиталнинг ҳар бир элементига бўлган асосланган эҳтиёжни техник-иқтисодий ҳисоблар ёрдамида аниқлаб, сўнг эса барчаси бўйича умумий эҳтиёжни қиймат ифодасида аниқлаш орқали. Ҳар ҳолда узоқроқ муддатга эҳтиёжни аниқлашда, инфляция шароитини ҳисобга олиб, режалаштириладиган эҳтиёжни шу инфляцияга, экспорт баҳолаш ёрдамида корректировка қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Қисқа муддатли даврга эҳтиёжни аниқлашда, ишлаб чиқаришни алоҳида: хомашё, материаллар, ёқилғи ва бошқа айланма ишлаб чиқариш фондлари захираларига эҳтиёжи асосида техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар ўтказилади. Бундай ҳисоб-китоблар зарурияти, масалан моддий-техника таъминотини ташкиллаштириш, пост етказиб берувчиларни аниқлаш, муддатини, ҳажмини шартнома асосида белгилаш лозимлигидан келиб чиқади.

Айланма фондларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш ҳар бир ишлаб чиқариш фаолияти, унинг катта ёки кичиклиги ва ҳоказоларга боғлиқ бўлди. Юқоридаги масалани ҳал этишда умумий усуллардан ҳам фойдаланиш мумкин. Бунда айланма фондларига бўлган эҳтиёж, аввало бизнес-режа бўйича сотилган маҳсулоти ҳажмига ва олдинги даврдаги айланма маблағларини бириктириш кўрсаткичига биноан қуйидагича аниқланади:

$$\bar{O} = K_1 \cdot P$$

Демак, олдинги даврда ҳар бир сўмлик сотилган маҳсулотга бўлган айланма маблағлари билан таъминланиш кўрсаткичи режалаштирилаётган сотув маҳсулоти ҳажми кўпайтмаси ёрдамида аниқланади. Қўшимча айланма фондларга эҳтиёжи айланма фондларига бўлган эҳтиёж ҳамда режалаштирилаётган давр бошидаги қолдиққа асосан аниқланади.

Юқорида қайд этилганидек, олдинги давр бириктириш кўрсаткичига асосланиб, ҳисоб-китоб қилиш мумкин. Лекин ҳар даврнинг шарт-шароитини баҳолаб, шу кўрсаткични пасайтириш имкониятларини кўриб чиқиш корхона фаолиятига катта таъсир кўрсатади. Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқишимиз мумкин.

Масалан:

11-жадвал

Корхона айланма капитали таркиби

Апрель ойида ўртача айланма маблағлари қолдиги, минг сўм.	9000
Шу жумладан:	
Маҳсулот ишлаб чиқаришда керак бўлмайдиган материал захираси қиймати	600
Харидорларнинг муддати ўтган қарғи	900
Апрель ойида сотилган маҳсулот, минг сўм	20000
Айланма маблағларини бириктириш кўрсаткичи (9000:20000), сўм	0,45

Кўриниб турибдики, корхона айланма капитали таркибида ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз олиб бориш учун зарур бўлмаган элементлар мавжуд: 600 минг сўм + 900 минг сўм = 1500 минг сўм. Режалаштиришда май ойига шу элементларни ҳеч бўлмаганда 50% камайтирилса, унда бириктириш кўрсаткичи май ойида:

$$K_2 = \frac{9000 - 750}{20000} = 0,4125 \text{ сўм}$$

Демак, ҳар бир сўмлик амалга оширилган маҳсулоти учун 41,25 тийин, яъни апрель ойидагига нисбатан 3,75 тийинга камроқ, барча амалга ошириш учун эса 750 минг сўмлик камроқ айланма капиталига эҳтиёж бор.

Элементлар бўйича техник-иқтисодий ҳисоблар ёрдамида айланма капиталига эҳтиёж, аниқ маҳсулот ёки хизмат, ишлаб чиқариш ҳажмига ва аниқ хомашё, материал ва бошқа ишлаб чиқариш захираси элементлари ҳақидаги биринчи меъёрий солиқ харажати маълумотларига биноан аниқланади.

Айланма маблағларга эҳтиёжни аниқлаш меъёрий усулда нафақат ҳар бир маҳсулот бирлигига аниқ меҳнат предметлари меъёрий харажатлари ҳақида белги, балки ишлаб чиқа-

ришни керакли материал ресурслари ва унинг таркиби бўйича таъминланиш хусусиятлари ҳақида маълумот бўлишини ҳам талаб этади. Корхона моддий-техник таъминотида қуйидаги хомашё, материал, ёқилғи ва меъёрлаштирилган бошқа айланма маблағлар захира турлари мавжуд:

- жорий захира;
- суғурта захиралари;
- мавсумий захиралар.

Жорий хомашё ва материал захиралари бутун вақт давомида меъёрли ишлаб чиқариш фаолияти таъминланган бўлишини талаб этади. Корхона омборида аниқ материал тури бўйича жорий захира ҳажмини аниқлаш календарь даври учун унга бўлган умумий талабга, етказиб бериш шартномаларига, омбордан ишлаб чиқаришга топшириш календарь графигига биноан аниқланади.

Ишлаб чиқаришнинг материал истеъмоли ва табиий шароитини ҳисобга олиб, захирада материалларни тўхтаб қолиш кўрсаткичи ҳисобланади.

Оммавий ишлаб чиқаришда материал истеъмоли тенг вақт оралиғида бўлиб, 0,5 кўрсаткичи бўйича олиниши мумкин.

Масалан, маҳсулот ой бошида бир марта етказиб бериладиган, ишлаб чиқариш истеъмолига эса ҳар куни юбориладиган бўлса, ойнинг бошида максимал товар захираси мавжуд бўлиши, ойнинг охириги кунда энг кам қолиши ёки бутунлай қолмаслиги мумкин. Демак, ўртача захира миқдори:

$$Z_{\text{орт}} = \frac{100\% + 0\%}{2} = 50\% = 0,5$$

Лекин, баъзан технологик жараённи инобатга олиб, ишлаб чиқаришга материални юбориш дақиқалари тенг оралиқда ёки ҳар хил оралиқда бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатни қуйидаги мисолда кўрамыз.

Ишлаб чиқаришга материал ҳар ҳафтада тенг миқдорда юборилади, етказиб бериш эса ойнинг бошида амалга оширилади. Демак, захирада материални тўхтаб қолиш кўрсаткичи (K_3)нинг ўртача ҳафта давомийлиги бўлиши мумкин (30 кун : 4 ҳафта) - 7,5 кун.

$$K_3 = \frac{7,5 \cdot 0,25 + 15 \cdot 0,25 + 22,5 \cdot 0,25 + 30 \cdot 0,25}{30} = 0,625$$

Материалга бўлган ўртача кунлик талабга (M_1), етказиб бериш даври ($D \cdot P_1$) ва захирада материалнинг тўхтаб қолиш кўрсаткичига (K_3) биноан, умумий жорий материал захираси

аниқланади. Агарда ҳар куни 20 дона маҳсулот ишлаб чиқарилса «А» материал харажати маҳсулот бирлигига 10 метр, тенг оралиқ материал харажати ва етказиб бериш оралиғи 30 кун бўлса жорий умумий захира миқдори:

$$Z_{\text{жорий}} = M_{\tau} \times \Pi_{\tau} \cdot K_{\tau} = (10 \times 20) \cdot 30 \cdot 0,5 = 3000 \text{ метрни}$$

ташкил этади.

Бу миқдорда бир материални ишлаб чиқаришга тайёрлаш, материални қабул қилиш, саралаш, ортиб-тушириш вақтлари инobatга олинмаган (V_{τ}). Ўз вақтида ишлаб чиқаришга юборишда етказиб бериладиган материал захираси вақти қуйидагича аниқланади:

$$Z_{\text{тайёрлаш}} = V_{\tau} \cdot M_{\tau}$$

Юқоридаги мисолимизга қўшимча қилиб, бор материални ишлаб чиқаришга тайёрлаш вақти 0,5 иш куни ҳисобланади.

$$Z_{\text{тайёрлаш}} = 0,5 \times (10 \times 20) = 100 \text{ метр}$$

Бу захиралардан ташқари суғурта захирасини ҳам ҳисобга олиш лозим. Чунки, материал таъминотчи томонидан жўнатишган ёки жўнатилаётган бўлиши мумкин. Бунда жўнатиш кечиктирилишини инobatга олиш зарур.

Бундай суғурта захирасини аниқлашда, илгариги таъминот даврларни даврлар, кечиктиришлар бўйича ўртача кечиктириш куни ҳисобланади.

Масалан, узоқ муддатли ҳамкорлик давридан 90% кечиктиришлар 2 кун; 10%и 4 кун бўлган бўлса, ўртача кечиктириш куни қуйидагича бўлиши мумкин:

$$2 \text{ кун} \times 0,9 + 4 \times 0,1 = 2,2 \text{ кун}$$

Агарда кунлик ишлаб чиқариш истеъмоли ҳисобга олинса: суғурта захира миқдори = 2,2 кун (10 20) = 440 метр.

Энди юқоридаги захираларни эътиборга олиб, умумий захира миқдори аниқланади: жорий захира + тайёрлаш захираси + суғурта захираси = 3000м + 100м + 440 + 3540 м.

Мавсумий захира хомашё ва материаллар таъминоти фақат мавсум ишлаб чиқаришларда бўлади. Бундай ҳолатда мавсумий захира бутун давр учун ҳисобланади. Бундай захирани вужудга келтириш корхоналарнинг ўз маблағлари одатда етишмайди ва банк кредит ресурсларидан фойдаланишга тўғри келади.

Юқоридаги фикрлар қуйидаги хулосани беради: демак, умумий захира миқдори маҳсулот бирлигига кетадиган материал харажатларига боғлиқ.

5.4. Маҳсулот бирлигига харажат ва унинг таркиби ўзгаришини таҳлил этиш

Маҳсулот бирлигига харажат миқдорини ҳисоблаш учун барча маҳсулотга қилинган меҳнат предмети харажати маҳсулот сонига бўлинади:

$$m = M : q$$

Бу кўрсаткич меъёрий усулда ва ҳақиқий бўлиши мумкин. Иккинчисини ҳисоблашда қуйидагилар ҳисобга олинади:

1) Зарурий харажат.

2) Чиқиндилар.

а) фойдаланиладиган чиқиндилар:

- ишлаб чиқаришга киритишда материални тайёрлашда;

- ишлов бериш жараёнида;

б) ишлатилмайдиган (йўқотишлар).

3) Брак йўқотишлар.

4) Жами маҳсулот бирлигига харажат:

$$4=1+2+3.$$

Зарурий харажат технологик карта, технологик харажатлар ва ҳоказолар асосида маҳсулотда иштирок этадиган соф материал харажатларидир.

Масалан, кўйлак тикилишида икки бўйи, энгининг узунлиги ҳисобга олинади. Ишлаб чиқаришга киритишда материални тайёрлашдаги чиқиндилар бичиш жараёнида пайдо бўлган чиқиндилар бўлиб, уларнинг айримларидан фойдаланиш мумкин, айримларидан эса фойдалиниб бўлмайди.

Масалан кўйлак тикишда эни бир, бўйи 2,7 метрли газламадан фойдаланилса, тикилаётган кўйлакнинг бўйи 1 м 10 см, эни 70 см бўлса фақат бўйига 2 м 20 см кетади, энидан эса 30см х 2м х 2см х 0,66 см³ қолади, энги 50см х 40см бўлса, 50 см энгига кетади. Ёнидан чиққан 0,66 см³ қийтиқ (чиқинди)ни керак бўлса, контовкаларига ишлатиш мумкин. Керак бўлмаса ишлатилмайди. Кўйлак энгини бичишда лейкала чизмасига биноан ёнларидан чиққан кичик бўлақлар, чиқиндилар ҳеч нарсага ишлатилмайди. Демак, умумий маҳсулот бирлигига қилинаётган материал харажатини инобатга олиб, 2м 70см газлама керак бўлади. Агарда энгини улоқ қилиб ёнидан чиққан бўлақлардан тикилса, унда 2м 20 см зарур. Ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этиш мақсадида брак маҳсулот келиб чиқишининг олдини олиш ва иложи борича уни камайтириш чегараларини кўриш муҳим аҳамиятга эга.

Масалан, полиз эжинларини консервацияга жараёнида турли хил сабабларига кўра, қандайдир қисми отилиб кетади. Бунинг сабаби турлича бўлиши мумкин. Консервацияланган маҳсулот яроқсиз ҳолга келган, уни ишлатиш мумкин эмас. Демак, бу йўқотиш - брақдир.

Маҳсулот бирлигига қилинаётган харажат динамикаси ва меъёрийга қиёслаш ёрдамида таҳлил этилади.

Нисбий миқдорда динамика ёки меъёрийга қиёслашни ўрганиш:

$$i_m = \frac{m_1}{m_0} \text{ ёки } i_m = \frac{m_x}{m_n}$$

мутлақ тафовут билан биргаликда олиб берилди, яъни:

$$\Delta_m = m_1 - m_2 \text{ ёки } \Delta_m = m_{\text{хоқ}} - m_{\text{норм}}$$

Шу тариқа бирликда қилинган иқтисод (-+) ифодаланиб, барчаси бирликда ҳисобланса:

$$\Delta_m = (m_1 - m_2) q_1 \text{ ёки } \Delta_m = (m_{\text{хоқ}} - m_{\text{норм}}) q_{\text{ҳақ}}$$

Ҳамма маҳсулотга қилинган умумий иқтисодни берди.

Ҳамма маҳсулот турларига кўра, маҳсулот бирлигига қилинган материал ҳаракати индексини ҳисоблашда уларга таъсир этувчи омиллар бўйича ҳам ўрганиш мумкин:

- маҳсулот ҳажмининг ўзгариши (а);
- маҳсулот бирлигига қилинадиган материал ҳаракати ўзгариши (п);

баҳо ўзгариши (Р)

$$J_m = \frac{\sum m_1 p_1 q_1}{\sum m_0 p_0 q_0}$$

Бу сурати билан маҳражи ўртасидаги фарқи материал сарфининг пулдаги ифодаси бўлиб, тежаш миқдорини билдиради.

Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

12-жадвал

Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариши ва материал харажати динамикаси

	Апрель			Май		
	Маҳсулот миқдори, м	Бир бирлигига материал харажати (м)	Матер баҳоси (сўм)	Маҳсулот миқдори м. орна.	Бир бирлигига материал харажати	Материал харажати
	q ₀	p ₀	m ₀	q ₁	m ₁	p ₁
•А•	20	3,2	1,3	21	2,95	1,22
•В•	10	4,6	4,0	12	3,99	3,9

Иккала маҳсулотга умумий қилинган ўртача материал бирлиги харажати индекси:

$$J_{(m,r)} = \frac{\sum m_1 p_1 q_1}{\sum m_0 p_0 q_0} = \frac{(21 \cdot 2,95 \cdot 1,22) + (12 \cdot 3,99 \cdot 3,9)}{(20 \cdot 3,2) + (10 \cdot 4,6 \cdot 4)} = \frac{262,311}{267,2} = 0,9817 \times 100 = 98,17\%$$

Демак, умумий қилинган харажатлар 1,83% камайиши натижасида $\Delta = \sum m_1 p_1 q_1 - \sum m_0 p_0 q_0 = 262,311 - 267,2 = -4889$ млн. сўм тежалган.

Энди шу тежамга ҳар бир омилнинг таъсирини кўриб чиқамиз.

а) маҳсулот ҳажми ўзгариш омили таъсири:

$$J_{(m,p,q)} = \frac{\sum m_0 p_0 q_1}{\sum m_0 p_0 q_0} = \frac{(1,3 \cdot 3,2 \cdot 2,1) + (4 \cdot 4,6 \cdot 12)}{(1,3 \cdot 3,2 \cdot 20) + (4 \cdot 4,6 \cdot 10)} = \frac{308,16}{267,2} = 1,1533 \times 100 = 115,33\%$$

Маҳсулот миқдори ошиши ҳисобига умумий харажат 15,33% ортган, натижада қилинган умумий харажат:

$$\Delta_{(a)} = 308,16 - 267,2 = 40,96 \text{ млн. сўмга кўпайган;}$$

б) баҳо ўзгариши таъсири:

$$J_{(m,p,q)(p)} = \frac{\sum m_0 p_1 q_1}{\sum m_0 p_0 q_1} = \frac{(3,2 \cdot 1,22 \cdot 2,1) + (4,6 \cdot 3,9 \cdot 12)}{(3,2 \cdot 1,3 \cdot 2,1) + (4,6 \cdot 4 \cdot 12)} = \frac{297,264}{308,16} = 0,96464 \times 100 = 96,4642\%$$

Баҳо омили 3,536% камайиши натижасида қилинган умумий материал харажати 10,896 млн сўмликка камайган;

в) маҳсулот бирлигига материал харажати таъсири:

$$J_{(m,p,q)(m)} = \frac{\sum m_1 p_1 q_1}{\sum m_0 p_1 q_1} = \frac{(21 \cdot 2,95 \cdot 1,22) + (12 \cdot 3,99 \cdot 3,9)}{(21 \cdot 3,2 \cdot 1,22) + (12 \cdot 4,6 \cdot 3,9)} = \frac{262,311}{297,264} = 0,8824 \cdot 100 = 88,24\%$$

Ушбу омил таъсири остида умумий материал харажати 11,76% камайган, натижада:

$$\Delta_{(m)} = \sum m_1 p_1 q_1 - \sum m_0 p_1 q_1 = 262,311 - 297,264 = -34,953 \text{ минг сўм тежалган.}$$

Энди текшириб кўрамиз.

$$J_{(m,p,q)} = J_{mpq(a)} \times J_{mpq(p)} \times J_{mpq(m)} = 1,1533 \times 0,96464 \times 0,8824 = 0,9817$$

ёки

$$\Delta_{mpq} = \Delta_{(a)} + \Delta_{(p)} + \Delta_{(m)} = 40,96 + (-10,896) + (-34,953) = -4,889 \text{ минг сўм.}$$

5.5. Айланма капиталидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш

Корхона ишлаб чиқариш жараёнида маълум меҳнат предметлари ва бошқа ресурслардан фойдаланади. Уларнинг умумий ҳажми айланма капитали миқдоридир. Узоқ давр мобайнида жорий истеъмол қилинган меҳнат предметлари миқдори фойдаланиладиган айланма капиталининг жорий захиралар ҳажмидан кўпроқ бўлиши мумкин.

Моддий ресурслар жорий истеъмоли самарадорлигини ишлаб чиқаришда нафақат маҳсулот бирлигига материал харажати индекси ёрдамида, балки ишлаб чиқариш натижасини материал талабчанлигига солиштириш ёрдамида ҳам баҳолаш мумкин. Материал талабчанлиги ҳисобот даврида ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот ва ҳақиқий харажатлар ёрдамида аниқланади.

Кўйилган вазифага биноан, бу кўрсаткич натурал ва ўзгармас таққослаш баҳоларида ва жорий баҳоларда, шунингдек, ҳар бир маҳсулот тури ва айрим материал ресурслари бўйича ҳам ҳисобланиши мумкин. Бунда материал харажатининг маҳсулот ҳажмига нисбати олинади.

Бундан ташқари, бу кўрсаткичнинг тескараси - ишлатилган материал самарадорлиги, яъни сарфланган ҳар бир сўмлик материаллар ҳамда қўймага қанча маҳсулот олинганлиги ҳам ҳисобланади.

Меҳнат предметларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашда материал талабчанлиги, моддий ресурслар захирасининг айланиш тезлиги кўрсаткичларидан фойдаланилади. Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

13-жадвал

Меҳнат предметларидан фойдаланиш самарадорлиги

№	Кўрсаткич	Белгиланиши	Ойлар		Ўзгариши	
			I	II	нисбий %	абсолют (+)
A	B	I	2	3	4	5
1.	Материал харажатлари (минг сўм)	M_x	90	120	133	30
2.	Айланма капиталининг ўртача қолдиғи, минг сўм	$\bar{O}$	4	50	125	10
3.	Ишлаб чиқарилган маҳсулот, минг сўм	Q	180	200	111	20
4.	Материал талабчанлиги (1:3)	$M_{\text{талабчан}}$	0.5	0.6	120	0.1
5.	Айланма капиталининг айланувчанлик кўрсаткичи (3:2)	$K_{\text{ай}}$	4,5	4,0	89	-0,5

1) Умумий материал харажатлари 33% ортганлиги материал талабчанлиги 20% ошганлиги, айланма капиталининг айланмиш тезлиги 11% пасайганлиги ва ўртача айланма капитали қолдиғи 25% ошганлиги билан изоҳланади.

$$1,2 \times 0,88 \cdot 1,25 = 1,33$$

2) Маҳсулот ишлаб чиқаришга материал харажатлари кейинги 2 ойда биринчи ойдагига нисбати 30 минг сўмга ошишига қуйидагилар таъсир кўрсатади:

а) материал талабчанлиги ошиши

$$0,1 \cdot 4 \cdot 50 = 20 \text{ минг сўм материал харажатларини ошириши;}$$

б) айланма капиталининг айланувчанлиги пасайиши умумий материал харажатлари

$$(-0,5) \cdot 0,5 \cdot 50 = -12,5 \text{ минг сўмга кўпайиши;}$$

в) айланма капиталининг ўртача қолдиғи ўзгариши таъсири материал харажатлар ўзгаришига

$$10 \cdot 4,5 \cdot 0,5 = 22,5 \text{ минг сўм;}$$

$$20 + (-12,5) + 22,5 = 30 \text{ минг сўм.}$$

Айланма капиталидан фойдаланиш жараёнини таҳлил қилишда айланма капитали айланувчанлик кўрсаткичининг ўзгариши, умумий ўзгаришга қандай қилиб таъсир этишини билиш керак. Шу мақсадда айланма тезлигини ўзгариши таъсири остида айланма капитали суммасидан бўшатиш билан айланма капитали суммаси аниқланади.

Бунинг учун ҳақиқий ўртача айланма капиталининг қолдиғи ҳақиқий амалга ошириш миқдори аввалги айланма капиталини айланувчанлигида айланма маблағларига бўлган шартли талаб билан солиштирилади:

$$O_{\text{бўшатиш}} = \bar{O}_{\text{хнк}} - \frac{D^{o^2} \cdot q^1}{T}$$

Мисолимизда бир ойда айланма капиталининг бир айланмиши:

$$30 \text{ кун} : 4,5 = 6,67 \text{ минг сўм.}$$

Энди шартли айланма капиталига талабни аниқлаймиз:

$$(6,67 \text{ кун} \times 200) : 30 \text{ кун} = 44,44 \text{ минг сўм.}$$

Шундай қилиб, айланувчанлик кўрсаткичи 0,5 кунга камайиши, яъни бир айланмишининг давомийлиги 6,67 кундан 7,5 кунга ошганлиги $500 - 44,444 = 55,56$ сўм кўшимча айланма капитали жалб этилишига олиб келган.

Маҳсулот ҳажмини 20 минг сўмга ортиши, бириктириш кўрсаткичи коэффициенти биринчи ойда $(40 : 180) \cdot 0,22$ сўм бўлиши маҳсулот ҳажми 20 минг сўмга ошиши учун айланма капитали $0,222 \cdot 20$ минг = 4444 сўм бўлишини тақозо этган.

Иккала омил таъсир остида умумий айланма капиталининг ўртача қолдиғи (50 минг - 40 минг) $\cdot 10$ минг сўмга ошганлиги, (яъни $556 + 4444 = 10000$ сўм) 2 ойда тегишли кўрсаткичи $(50 : 200)$ 0,25 сўм, айланма айланувчанлиги секинлашиши остида қўшимча жалб этилган маблағлар $(0,25 - 0,22) \cdot 200 = 5556$ минг сўм бўлган.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиши лозим бўлган ресурслардан бири айланма капитал бўлиб, бу бир ишлаб чиқариш жараёнида ёки қисқа муддат (одатда, 1 йилгача) иштирок этувчи объектларга молиявий қўйилмалардир. Асосий капиталдан айланма капиталнинг фарқи шундаки, асосий капитал дейилганда, узоқ муддат ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб, ўз физик хусусиятини йўқотмайдиган объектларга молиявий қўйилмалар тушунилса, айланма капиталда эса, ишлаб чиқариш жараёнида ўз физик хусусиятини тўла йўқотадиган ва шу сабабли қийматини ҳам ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга тўғри, тўла ўтказадиган объектларга қўйилмалар тушунилади. Бухгалтерия ҳисоб-китобини осонлаштириш мақсадида қимматли ва қисқа муддат иштирок этувчи ишлаб чиқариш воситалари ҳам айланма фондларига киритилади. Корхона мулкида (фаолларида) салмоқли ўринга эга бўлган айланма капитал: айланма фондларига ва қисқа муддатли молиявий пул маблағлари қўйилмаларига бўлиб ўрганилади.

Айланма фондалари элементлари таркибини фаолият турига қараб, агар ишлаб чиқариш фаолияти бўлса, ишлаб чиқариш характерида пул ва тайёр маҳсулот захиралари, агарда воситачилик фаолияти бўлса, сотиш учун мўлжалланган товарлар захираси ташкил этади.

Қисқа муддатли молиявий қўйилмалар асосий фаолиятга боғлиқ бўлмайди.

Айланма капиталнинг мавжудлиги фурсатли ёки ўртача даврий бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишда айланма капитал ва унинг элементларини айланиш тезлиги кўрсаткичи аниқланади. Шу билан бир қаторда айланма капиталга бўлган эҳтиёж ҳам ҳисобланади ва айланма капиталдан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Асосий капитал ва айланма капитал орасида қандай фарқ бор?
2. Айланма капитал таркибини таърифлайг.
3. Айланма капитал мавжудлиги ва айланиш кўрсаткичлари қайтадан қандай ҳисобланади?
4. Капиталнинг ўртача кунлик айланмаси қандай аниқланади?
5. Корхонанинг айланма капиталига эҳтиёж қандай аниқланади?
6. Жорий меҳнат предметлари захираси қандай аҳамиятга эга?
7. Сугурта захирасининг аҳамияти нимада?
8. Мавсумий захиранинг моҳияти нимада?
9. Маҳсулот бирлигига харажат қандай ҳисобланади ва у қандай аҳамиятга эга?
10. Маҳсулот бирлигига харажат индекслари қандай ҳисобланади ва уларнинг аҳамияти нимада?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т., Меҳнат, 1998.
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. -М., Финансы и статистика, 2000.
3. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. -Т., Узбекистан, 1993.
4. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг.
5. Всемирный банк. 2001.
6. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.

VI боб

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА МУОМАЛА ХАРАЖАТЛАРИ

6.1. Ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари ҳақида тушунча

Корхона фаолияти харажатлар билан боғлиқдир. Жорий иқтисодий фаолият мавжуд ишлаб чиқариш омилларини самарали бирлаштириб, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш ҳажмини оширишга қаратилган, уларга қилинган харажатни камайтиришга интилишдир. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг пулдаги ифодасига таннарх дейилади.

Маҳсулот таннархи, синтетик кўрсаткич бўлиб, унинг ўзгаришига ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш; янги техника ва технологияни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш; меҳнат, ишлаб чиқаришни, бошқаришни тақомиллаштириш кабилар таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ корхоналарнинг ишлаб чиқариш харажатлари; савдо-сотиқ, воситачилик ва ҳоказолар билан боғлиқ корхоналарнинг муомала харажатлари аниқланади. Ишлаб чиқариш ёки муомала харажатлари таркиби, уларни қонунлар асосида тартибга солиш, солиқ тизими хусусияти билан боғлиқдир.

Маҳсулот партиясига қилинган харажатлар таннарх дейилади. Маҳсулот бирлигига қилинган харажат таннарх даражаси дейилади.

Корхона харажатларини қуйидаги тартибда ўрганиш мумкин:

1. Тўғри ва эгри.
2. Шартли доимий ва шартли ўзгарувчан.
3. Иқтисодий элементлари бўйича ва калькуляция моддалари бўйича.

1. Тўғри харажатлар маҳсулот ишлаб чиқариш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб (материал, хомашё, меҳнат харажатлари), аниқ маҳсулот турига киритилади ва техник ҳисоблаш орқали тақсимланади.

Эгри харажатларни айрим аниқ маҳсулот учун ҳисоблаш мумкин бўлмай, барча фаолиятга тааллуқли бўлади. Масалан, бошқарув харажатлари, иссиқлик, электр энергияси, ижара ва ҳ.к.лар. Амалиётда бундай харажатлар умумҳўжалик харажатлари дейилади, ишчи кучига тўғри харажатларни конверсион харажатлар дейилади.

II. Шартли ўзгарувчан харажатлар деганда, ишлаб чиқариш маҳсулот миқдори ўзгариши натижасида унга мутаносиб равишда тўғридан-тўғри ўзгарадиган харажатлар тушунилади. Масалан, хомашё 10 маҳсулот бирлигига бир ҳил, 12 тасига эса бошқача.

Шартли ўзгармас доимий харажатлар маҳсулот ҳажми ўзгаришига боғлиқ ҳолда ўзгармайдиган харажатлар киритилади. Масалан, ижара тўлови.

III. Иқтисодий элементлар бўйича гуруҳлашда ҳар бир элементга, аниқ ресурс тури харажатлари киритилади.

Маҳсулот таннархини ташкил этувчи харажатларга қуйидаги иқтисодий элементлар киритилади:

- моддий харажатлар (қайтариладиган чиқинди қиймати чегирилади);
- иш кучи қиймати харажатлари;
- ижтимоий ажратмалар;
- асосий фонд амортизацияси;
- бошқа харажатлар.

Қайтариладиган чиқинди — хомашё, материал қолдиқлари, ишлаб чиқариш жараёнида пайдо бўлган ярим фабрикат ва моддий ресурс қолдиқларидир. Булар ишлаб чиқариш жараёнида ўз истеъмол сифатини тўла ёки қисман йўқотади. Шунинг эвазига ишлаб чиқаришда қисман ишлатилиши ёки ишлатилмаслиги мумкин.

Иқтисодий элементлар бўйича харажатларни гуруҳлаш барча харажатларда меҳнат харажати салмоғини аниқлашга ва бу салмоқ корхоналар, тармоқ бўйича, динамикада қандай ўзгаришлар бўлаётганини ўрганишга имкон беради.

Калькуляция моддалари бўйича гуруҳлаш аниқ маҳсулотга қилинаётган харажатлар ва уларнинг таннархини ҳисоблашга мўлжалланган.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларга тўла ишлаб чиқариш харажатлари дейилади. Маҳсулот ишлаб чиқарилгандан сўнг, унинг сотиш харажатларини ҳам инобатга олиш лозим. Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ноишлаб чиқариш харажатлари дейилади. Ноишлаб чиқариш харажатларига: реклама, илмий изланишлар, кредит бўйича фоизлар тўлаш, маҳсулотни сақлаш ва ташиш харажатлари киради.

Ишлаб чиқариш харажатлари билан ноишлаб чиқариш харажатлари — маҳсулотнинг тўла таннархини шакллантиради.

Пировард истеъмолчига товарни етказиб бериш билан боғлиқ, муомала жараёнидаги умумий харажатлар таркиби:

– қўшимча харажатлар (муомала соҳасида ишлаб чиқариш жараёнини давом эттириш билан боғлиқ харажатлар – саралаш, сақлаш, ташиш, қадоқлаш);

– соф харажатлар (эгалтик ҳуқуқини алмаштириш, яъни маҳсулотни сотиш, сотувчилардан бошқа хизматларни сақлаш харажатлари, кредит фоизларини тўлаш харажатлари, реклама харажатлари ва бошқа)га бўлинади.

6.2. Маҳсулот таннархини калькуляция моддалари бўйича ўрганиш

Ишлаб чиқариш харажатлари бўйича маълумотлар ҳажми ҳақидаги ҳисоботда иқтисодий элементлари мавжуд давр мобайнидаги барча харажатларни, жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлмаган харажатларни ҳам қўшган ҳолда кўрсатилади. Маҳсулот ишлаб чиқаришга ҳақиқий қилинган харажатлар миқдорини аниқлаш учун, маҳсулот таннархи, пировард ишлаб чиқариш умумий харажатлари, бухгалтерия ҳисоботи маълумотлари махсус ҳисоблашлар ёрдамида тузатиш киритилади.

Тузатиш жараёнида умумий ишлаб чиқариш харажатларидан ноишлаб чиқариш харажатлари (ижтимоий-маиший объектларни сақлаш харажатлари) чегирилади, иккинчидан, харажатлар қолдиги бухгалтерия ҳисоби маблағлари қолдигига (келажак ҳисобот давр харажатлари, тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиги ўзгаришига) тузатиш киритилади.

Шундай коррективлар натижасида товар маҳсулоти таннархини пулдаги ифодаси келиб чиқади.

Ҳисоблаб чиқилган товар маҳсулоти таннархининг пулдаги ифодаси иқтисодий элементларини калькуляция моддалари бўйича гуруҳлаш ва иккиламчи гуруҳлаш ёрдамида керак бўлган ҳолда алоҳида маҳсулот турлари бўйича тақсимланиши мумкин. Бу эса, алоҳида маҳсулот турларининг ҳажми бўйича (тайёр маҳсулот, четга бажарилган ишлар, хизматлар ҳажми) ҳар бирлик маҳсулот тури таннархини ҳисоблаш имконини беради.

Айрим маҳсулот бирлигининг таннархи калькуляция дейилади.

Иқтисодий амалиётда қуйидаги калькуляция турлари мавжуд:

- меъёрий калькуляция;
- смета калькуляция;
- ҳисобот калькуляция.

Меъёрий калькуляция корхона фаолиятида такомиллашган технологик жараёнлардан, хомашё ва материаллардан фой-

даланиш натижасида эришилган прогрессив меъёр ва нормативлар асосида ҳисобланади. Меъёрий калькуляция ишлаб чиқаришни бошқаришда энг мукамал эталон тариқасида қаралиб, бунда ҳақиқий маҳсулот таннархни шу эталонга яқинлаштириш ва бунинг эвазига маҳсулот бирлигига таннархни пайсатириш ва фойдани оширишга эришиш кўзда тутилади.

Смета калькуляция қандайдир вақт оралиғига (йил, чораклик, ой) мўлжалланган бўлиб, материал, меҳнат ва бошқа ресурслардан фойдаланиш имкониятларини инобатга олган ҳолда ҳисобланади.

Смета калькуляцияларидан қуйидаги ҳолатларда фойдаланилади:

- айрим маҳсулот турлари бўйича жўнатиш баҳо даражасини изоҳлаш учун (баҳо таркибига киритиладиган, маҳсулот таннархига, рентабеллик меъёрийи бўйича қўшиладиган фойда миқдори);

- корxonани материал, меҳнат ва молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини аниқлаш учун;

- смета калькуляциясини ҳисоблаш калькуляцияси билан таққослаб, ишлаб чиқаришни бошқариш ҳолатини аниқлашда.

Ҳисобот калькуляцияси корхона бухгалтерияси томонидан тузилиб, ундан нафақат смета калькуляцияси билан қиёслашда, балки ишлаб чиқаришда турли хил ресурслардан рационал фойдаланишни молиявий назорат этишда ҳам фойдаланилади (бундай назоратни корхона смета – молиявий назорати дейилади).

Бу калькуляциялар бир-бири билан қиёсланадиган бўлиши учун уларни тузишда бир хил калькуляция моддалари номенклатурасидан фойдаланиш зарур.

Ишлаб чиқаришнинг тармоқ хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда аниқ харажат моддалари номенклатураси ишлаб чиқилади (масалан, саноат маҳсулоти ишлаб чиқарувчи корхоналар учун, албатта, калькуляцияда хомашё ва асосий материаллар харажати кўрсатилади).

Тармоғий номенклатура учун биринчидан, бир элементлик модда турлари, масалан, «асосий ва қўшимча иш ҳақи ва комплекс модда харажатлари (масалан, корхона автотранспорт хўжалигини сақлаш харажатлари моддаси), иккинчидан у ёки бу калькуляция моддаларига кирувчи тўғри ва эгри харажатларни чегаралаш лозим. Бу эса нафақат ишлаб чиқариш, балки маҳсулот бирлиги таннархини тўлиқ ҳисоблашга имкон беради. Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз:

Калькуляция моддалари бўйича харажат номенклатураси

№	Калькуляция моддалари номи	Моддалар тавсифи
1	Хомашё ва асосий материаллар (ишлатиладиган чиқиндилар чегирилади)	Оддий, тўғри
2	Технологик мақсадда ишлатиладиган ёқилғи ва энергия	Оддий, тўғри
3	Асосий ишлаб чиқарувчи инчиларнинг, асосий ва қўшимча иш ҳақи	Оддий, тўғри
4	Асосий ишлаб чиқарувчи ишчилар иш ҳақидан нафақа, тиббий ва ижтимоий сўғурта ва бандлик фондларига ажратмалар	Оддий, тўғри
5	Янги маҳсулот ишлаб чиқаришни жорий этиш харажатлари (таннархга киритилади)	Комплексе, тўғри
6	Сотиб олинadиган ярим фабрикат ва бутлаш (комплектлаштириш) маҳсулотлари	тўғри
7	Бракдан йўқотинлар	Комплексе, тўғри
8	Жами ишлаб чиқариш таннархи (1+2+3+4+5+6+7)	
9	Ускуналардан фойдаланиш ва сақлаш харажатлари	Комплексе, эгри
10	Бўлим харажатлари	Комплексе, эгри
11	Бўлим таннархи (8+9+10)	
12	Корхона харажатлари	Комплексе, эгри
13	Кохона таннархи (11+12)	
14	Маҳсулот амалга оширилиши билан боғлиқ харажатлар	Комплексе, эгри
15	Товар маҳсулотининг тўла таннархи (13+14)	

6.3. Маҳсулот таннархи динамикаси

Маҳсулот таннархи юқорида айтилганидек, фойда олиш мақсадида иложи борича пасайиш йўналишига эга бўлиши лозим. Маҳсулот таннархи динамикаси қай даражада ўзгараётганини турли хил объектлар бўйича қиёслаш мақсадида индекслар усулидан фойдаланилади.

Айрим турдаги маҳсулотлар таннархи ўзгаришини аниқлаш учун индивидуал (i_z) таннарх индексидан фойдаланилади:

$$i_z = \frac{Z_1}{Z_0}$$

сурати билан маҳражининг фарқи эса, маҳсулот бирлиги

таннархи ўзгариши мутлақ миқдорларда ҳақиқий тафовутни (Э)ни кўрсатиб беради: $\Delta Z_1 - Z_0$

Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

15-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари

Апрель Маҳсулот таннархи даражаси (сўм)	Май ойига режа бўйича		Ҳақиқатдан май ойида	
	Ишлаб чиқариш (дона)	Таннарх даражаси (сўм)	Ишлаб чиқариш (дона)	Таннарх даражаси (сўм)
Z_0	Q_p	Z_p	q_1	Z_1
3000	15000	2910	17000	2619

Шу маълумотларга биноан, маҳсулот таннархи май ойига режалаштирилган:

$$i_z = \frac{Z_p}{Z_0} = \frac{2910}{3000} = 0,97 * 100 = 97\%$$

бу эса ўз навбатида, маҳсулот таннархини уч фоизга пасайиши:

$$\Delta_{p,t} = Z_p - Z_0 = 2910с - 3000с = -90сўм$$

ҳар бир маҳсулот бирлигига 90 сўм тежашни назарда тутган.

Ҳақиқатда эса май ойида маҳсулот таннархи бўйича режа бажарилиши:

$$i_z = \frac{Z_1}{Z_p} = \frac{2619}{2910} = 0,9 * 100 = 90\%$$

ташқил этган, яъни маҳсулот таннархи режалаштирилганга нисбатан 10 %га пасайган. Бу эса ҳар бир маҳсулот бирлигига

$$\Delta_{p,t} = Z_p - Z_0 = 2619с - 2910с = -291с (87,3\% - 100\% = -12,7\%)$$

яъни, 12,7%га пасайган. Демак, бунда: $\Delta = Z_1 - Z_0 = 2619с - 3000с = -381с$ тежалган.

Бу индекслар орасида қуйидаги боғлиқлик мавжуд:

$\frac{Z_p}{Z_0} \times \frac{Z_1}{Z_p} = \frac{Z_1}{Z_0}$; яъни, режа топшириғи индексининг, режа бажариш индексига кўпайтмаси динамика индексини ҳосил қилади.

Мисолимиздаги $0,97 \cdot 0,9 = 0,873 \cdot 100 = 87,3\%$ бу, мультипликатив модель индекслари боғлиқлигидир.

Адиттив модель индекслар боғлиқлиги $(Z_p - Z_0) + (Z_1 - Z_p) = (Z_1 - Z_0)$, яъни $(-90сўм) - (-291сўм) = -381сўм$.

Индивидуал таннарх индексдан, одатда, бир хил маҳсулот ишлаб чиқарилганда ёки айрим маҳсулот турлари бўйича таннарх ўзгариши ўрганилганда фойдаланилади. Амалиётда эса, камдан-кам ҳолатларда бир хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқарилади.

Айрим маҳсулот таннархининг ўзгариши турини бир неча бўлим ёки корхоналар бўйича аниқлаш мақсадида умумий ўртача таннарх индексдан фойдаланилади:

$$I_z = \frac{\bar{z}_1}{\bar{z}_0} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1} + \frac{\sum q_0 z_0}{\sum q_0}$$

Бу индексни ҳисоблашни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

16-жадвал

Икки корхона "А" маҳсулотини ишлаб чиқариш ва унинг таннархи

Корхона лар	Ишлаб чиқарилган маҳсулот (дона)		Маҳсулот ташархи даражаси (мннг сўм)	
	Апрель	май	апрель	Май
	q_0	q_1	z_0	z_1
1	500	800	20	18
2	2500	2200	21	20

Биринчи корхонада таннарх: $i_z = \frac{z_1}{z_0} = \frac{18}{20} = 0,9 \cdot 100 = 90\%$
10%га;

иккинчи корхонада эса $i_z = \frac{z_1}{z_0} = \frac{20}{21} = 0,952 \cdot 100 = 95,2\%$ 4,8%га пасайган.

Иккала корхона бўйича эса:

$$J_z = \frac{\bar{z}_1}{\bar{z}_0} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1} : \frac{\sum q_0 z_0}{\sum q_0} = \frac{800 \cdot 18 + 2200 \cdot 20}{3000} : \frac{500 \cdot 20 + 2500 \cdot 21}{3000} =$$

$$= \frac{14400 + 44000}{3000} : \frac{100000 + 52500}{3000} = \frac{58400}{3000} : \frac{62500}{3000} \approx 19,47 : 20,83 = 0,935 \cdot 100 = 93,5\%;$$

Демак, иккала корхона бўйича ўртача таннарх апрелда 20,83 сўм, майда эса 19,47 сўмни ташкил этиб, 6,5% пасайган. Бу пасайишга омилларнинг таъсирини кўриш мақсадида юқоридаги умумий ўртача индекс ва ўзгартириш киритилса, у қуйидаги тусга эга бўлди.

$$I_z = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1} : \frac{\sum q_0 z_0}{\sum q_0} = \frac{\sum d_{q_1} z_1}{\sum d_{q_1}} : \frac{\sum d_{q_0} z_0}{\sum d_{q_0}} = \frac{\sum d_{q_1} z_1}{\sum d_{q_0} z_0}$$

Бу индекста ўзгартиришлар, ўртача арифметик миқдор айрим математик хусусиятларидан фойдаланиб киритилади. Чунончи:

- такрорланиш сони қандайдир доимий сонга кўпайтирилса ёки бўлинса ўртача ўзгармайди;
- салмоғлар йиғиндиси доимо "1" га тенг бўлади.

17-жадвал

Юқоридаги мисолимизнинг ишчи жадвали

№	d_{q_0}	d_{q_1}	z_0	z_1
1	0,20	0,36	20	18
2	0,80	0,64	21	20

$$d_o = \frac{q}{\sum q}$$

$$I_z = \frac{\sum z_1 d_{q_1}}{\sum z_0 d_{q_0}} = \frac{18 \cdot 0,36 + 20 \cdot 0,64}{20 \cdot 0,20 + 21 \cdot 0,80} = 0,935 \cdot 100 = 93,5\%$$

Бу индекс ўзгарувчан таркибли индекс бўлиб, ўртача таннарх 6,5 %га пасайишига маҳсулот таннархи биринчи корхонада 10%, иккинчи корхонада 4,8% камайишига биринчи омил - индивидуал таннарх ўзгариши ва иккинчи омил - турли хил таннарх даражасига эришган корхоналар маҳсулоти салмоғи ўзгариши; биринчи корхона маҳсулот таннархи пастроқ бўлиб, бу корxonанинг маҳсулот ишлаб чиқариш салмоғи 20%дан 36%га ошиши таъсир кўрсатган.

Корхона ишлаб чиқараётган турли хил маҳсулот таннархнинг ўзгаришини ўрганиш учун таннарх агрегат индексидан фойдаланилади. Шуни қайд қилмоқ лозимки, таннарх индекслари фақат таққосланадиган маҳсулот турлари бўйича ҳисобланади.

Корхона доирасида таққосланадиган маҳсулотларга ҳам ҳисобот, ҳам базис даврда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар киритилади.

18-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг таннархи динмикаси

Маҳсулот тури	Апрель		Май	
	Ишлаб чиқарилган (миляг дона)	Маҳсулотлар таннархи (миляг сўм)	Ишлаб чиқарилган (миляг дона)	Маҳсулотлар таннархи (миляг сўм)
	q_0	z_0	q_1	z_1
А	10	2,0	14	2,2
Б	8	2,8	10	2,4
В	9	2,4	-	-
Г	-	-	10	2,3

Бу маълумотларга биноан, таққосланадиган маҳсулот турларига "А" ва "Б" маҳсулоти киритилади, "В" ва "Г" маҳсулоти бўйича индекс ҳисобланмайди.

$$J_1 = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} = \frac{14 \cdot 2,2 + 10 \cdot 2,4}{14 \cdot 2,0 + 10 \cdot 2,8} = \frac{30,8 + 24}{28 + 28} = \frac{54,8}{56} = 0,9785 \cdot 100 = 97,85\% ;$$

Кўриниб турибдики, таннарх корхонада таққосланадиган маҳсулот турлари бўйича 2,15% пасайган. Натижада тежалган маблағ:

$$\Delta = \sum q_1 z_1 - \sum q_1 z_0 = \sum (z_1 - z_0) \cdot q_1 = | 54,8 \text{ минг сўм} - 56 \text{ минг сўм} = 1200 \text{ сўмни ташкил этган.}$$

Бир неча корхона бўйича таннарх динамикасини ўрганишда таққосланадиган маҳсулот турлари кенгайтирилиб олиниши мумкин. Бунда тармоқ усули бўйича таққосланадиган маҳсулот турларига тармоқ доирасида, корхоналардан ҳеч бўлмаганда бирида ҳам ҳисобот, ҳам базис даврида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар киритилади.

Масалан:

19-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни таннарх динамикаси

Корхоналар	Маҳсулот турлари	Октябрь		Ноябрь	
		Маҳсулот миқдори	Таннарх (минг сўм)	Маҳсулот миқдори	Таннарх (минг сўм)
		q_0	z_0	q_1	z_1
1	А	10	9	12	8
	Б	8	8	-	-
	В	-	-	10	9
2	Б	-	-	-	-
	В	12	11	-	-
	Г	14	10	16	9

Корхоналар усули бўйича таққосланадиган маҳсулот турларига кирадиган маҳсулотлар: "А"; "Г"

$$I_2 = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} = \frac{12 \cdot 9 + 16 \cdot 9}{12 \cdot 9 + 16 \cdot 10} = \frac{96 + 144}{108 + 160} = \frac{240}{268} = 0,8955 \cdot 100 = 89,55\%$$

маҳсулот таннархи 10%га пасайган.

Тармоқ усули бўйича таққосланадиган маҳсулот турларига кирадиган маҳсулотлар: "А"; "Б"; "В"; "Г".

$$I_3 = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} = \frac{12 \cdot 8 + 10 \cdot 9 + 6 \cdot 10 + 16 \cdot 9}{12 \cdot 9 + 10 \cdot 11 + 6 \cdot 8 + 16 \cdot 10} = \frac{390 \text{ минг сўм}}{426 \text{ минг сўм}} = 0,915 \cdot 100 = 91,5\%$$

ҳамма маҳсулотлар таннархи 8,5%га пасайган. Бунинг натижасида тежалган маблағ (390 минг сўм - 426 минг сўм = -36 минг сўм) 36 минг сўмни ташкил этган.

6.4. Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат

Юқорида айтилганидек, таннарх маҳсулот баҳосининг асосий қисми бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқаришга қилинган харажатлар ва маҳсулот қийматини бир-бирига солиштириш натижасида ҳар бир сўмлик маҳсулот қийматига қанча харажат қилинганлигини кўрсатади:

$$h = \frac{\sum zq}{\sum pq}$$

Бу ерда: zq - ҳар бир маҳсулот турининг миқдори;
 p - маҳсулот бирлиги баҳоси.

Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажатлар кўрсаткичини аниқлашда қуйидаги кўринишлардан фойдаланиш мумкин.

1. Режалаштириладиган бир сўмлик товар маҳсулотига харажатлар:

$$h_p = \frac{\sum z_p q_p}{\sum p_p q_p}$$

2. Бир сўмлик товар маҳсулотига ҳақиқий харажатлар:

$$h_1 = \frac{\sum z_1 q_1}{\sum p_1 q_1}$$

3. Режалаштирилган баҳода ҳақиқий бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажатлар:

$$h'_p = \frac{\sum z_p q_1}{\sum p_p q_1}$$

4. Режалаштирилган баҳо ва харажат ҳақиқий бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажатлар:

$$h'_p = \frac{\sum z_p q_1}{\sum p_p q_1}$$

Бу кўрсаткичлардан фойдаланиш йўналишини қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

**Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган
ҳаражатни ҳисоблаш**

№	Кўрсаткич номи	Ўлчов бирликлари	Кўрсаткич даражаси	
1	2	3	4	5
	I. Режалаштирилаётган кўрсаткичлар			
1	Режалаштирилаётган товар маҳсулоти қиймати	млн. сўм	800	q ₀ P ₀
2	Товар маҳсулотининг тўла режалаштирилаётган тўла таннархи	млн. сўм	880	q ₀ Z ₀
	II. Ҳақиқий эришилган кўрсаткичлар			
3	Ҳақиқий ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қиймати	млн. сўм	900	q ₁ P ₁
4	Режалаштирилаётган баҳодаги ҳақиқий товар маҳсулоти қиймати	млн. сўм	860	q ₁ P ₀
5	Ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг тўла таннархи	млн. сўм	890	q ₁ Z ₁
6	Ҳақиқий товар маҳсулотининг режалаштирилган тўла таннархи	млн. сўм	870	q ₁ Z ₀
	III. Бир сўмлик товар маҳсулотига ҳаражатлари кўрсаткичи			
7	Режалаштирилаётган бир сўмлик товар маҳсулотига ҳаражат (2:1)	сўм	1,1	
8	Ҳақиқий бир сўмлик товар маҳсулотига ҳақиқий ҳаражат (5:3)	сўм	0,989	
9	Режалаштирилаётган баҳода ҳақиқий бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган ҳаражат (5:4)	сўм	1,035	
10	Режалаштирилаётган баҳо ва ҳаражат ҳақиқий бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган ҳаражат (6:4)	сўм	1,012	

Кўриниб турибдики, бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган ҳақиқий ҳаражат режалаштирилган кўрсаткичга нисбатан 98,9 тийин – 110 тийин = -11,1 тийинга кам, бу ўзгаришга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1) Маҳсулот баҳосининг ҳақиқий даражасини режалаштирилган баҳога нисбати:

$$98,9 \text{ тийин} - 103,5 \text{ тийин} = -4,6 \text{ тийин.}$$

2) Ҳақиқий таннархнинг режалаштирилган таннархга нисбатан ўзгариши:

$$103,5 \text{ тийин} - 101,2 \text{ тийин} = 2,3 \text{ тийин.}$$

3) Ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибини режалаштирилган маҳсулот таркибига нисбатан ўзгариши:

101,2 тийин - 110 тийин = - 8,8 тийин.

Бу омиллар таъсири остида бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган ҳақиқий харажат режалаштирилганига нисбатан
 $-4,6+2,3-8,8=-11,1$ тийин.

Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳақиқий баҳонинг режалаштирилган баҳога нисбатан $\left(\frac{q_1 p_1}{q_1 p_q} = \frac{900}{860} = 1,0465 \right)$ 4,65%га ошиши бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат даражаси $(1,035:0,989=1,0465)$ 4,65%га пасайишига таъсир кўрсатган.

Ҳақиқий ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти таннархи бўйича режанинг бажарилиши $(890:870=1,0229)$ кўрсатадики, ҳақиқий таннарх режалаштирилганига нисбатан 2,29%га ошган.

Қисқача хулосалар

Ҳар қандай фаолият харажат билан боғлиқдир. Фаолият турига қараб, агарда фаолият ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлса, унда ишлаб чиқариш харажатлари, агарда савдо-воситачилик каби фаолият билан боғлиқ бўлса, унда муомала харажатлари аниқланади. Маҳсулот ёки хизматни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатлар таннарх дейилади.

Таннарх синтетик кўрсаткич бўлиб, корхона умумий фаолиятига таъриф бериб, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини акс эттиради. Ресурслардан фойдаланиш борасида қилинган ҳар қандай ўзгариш: меҳнат воситасида, меҳнат предметинда, иш кучида, албатта, таннарх ўзгаришида аксини топади. Демак, бу каби турли хил харажатларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этиб, бунда турли хил таснифлашлардан фойдаланилади. Булар қаторига:

- тўғри ва эгри;
- соф ва қўшимча;
- шартли доимий ва шартли ўзгарувчан;
- иқтисодий элементлар ва калькуляция моддалари бўйича

таснифлашлар киради.

Харажатлар таркибини юқоридаги таснифлашлар ёрдамида ўрганиш уларнинг натижасини қиёслаш ва хулосалар қилишда асқотади. Бунда ҳар бир харажат тури бўйича ўзгариш умумий харажатга қандай таъсир кўрсатганлиги таҳлил этилади.

Харажатларнинг фақат даражасигина эмас, балки динамикаси ҳам индекс усули ёрдамида ўрганилади. Индекслар фақат таққосланадиган маълумотлар бўйича ўрганилиб, одатда, ишлаб чиқариш жараёнида доимо янгилашишда бўлади, яъни қандайдир ассортимент ишлаб чиқариш бирликлари чиқиб кетиб, янги турларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилади. Барча ишлаб чиқариш бўйича бирлик маҳсулот қийматида қилинган харажат миқдори, яъни харажат самарадорлиги кўрсаткичи аниқланиб, унинг динамикаси ҳам ўрганилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Маҳсулот таннархи тушунчасини таърифланг.
2. Тўғри ва эгри харажатлар бўйича таснифлаш қандай мақсадни кўзда тутди?
3. Тўла ишлаб чиқариш таннархи деганда нимани тушуна-
насиз?
4. Харажатларни иқтисодий элементлари бўйича тасниф-
ланишини таърифланг.
5. Нима учун шартли доимий ва шартли ўзгарувчан хара-
жатлар дейилади?
6. Калькуляция деганда нимани тушунасиз ва унинг қан-
дай турлари мавжуд?
7. Маҳсулот таннархи даражаси деганда нимани тушуна-
сиз ва у қандай ҳисобланади?
8. Нима учун маҳсулот таннархи пасайиш йўналишига
эга бўлиши керак?
9. Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат кўр-
саткичи қандай ҳисобланади?
10. Соф ва қўшимча харажатлар нима?
11. Таққосланадиган маҳсулот турлари нима? Таққослаш-
нинг қандай турлари мавжуд ва улар нима учун керак?
12. Бир сўмлик товар маҳсулотига харажати ўзгаришига
баҳо ўзгариши таъсири қандай таҳлил этилади?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол
ва жавоб. -Т., Меҳнат, 1998.
2. Еремена Н.М., Мершалова В.П. Статистика труда. -М.,
Финансы и статистика, 1988.
3. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статисти-
ки. -М., Финстатинформ, 2000.
4. Набиев Х.Н. ва бошқалар. Миллий ҳисоблар тизими. -
Т., 1998.
5. Солон В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. -М.,
Дело, 2001.
6. Экономическое обозрение. Социальная политика в Уз-
бекистане, 1998.

VII боб

КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИНГ САМАРА ВА САМАРАДОР- ЛИГИНИ СТАТИСТИК УРГАНИШ

7.1. Корхона фаолиятининг асосий молиявий натижалари

Корхона фаолиятининг ишлаб чиқариш, инвестиция ва молиявий самарадорлиги эришилган молиявий натижада ифодаланади.

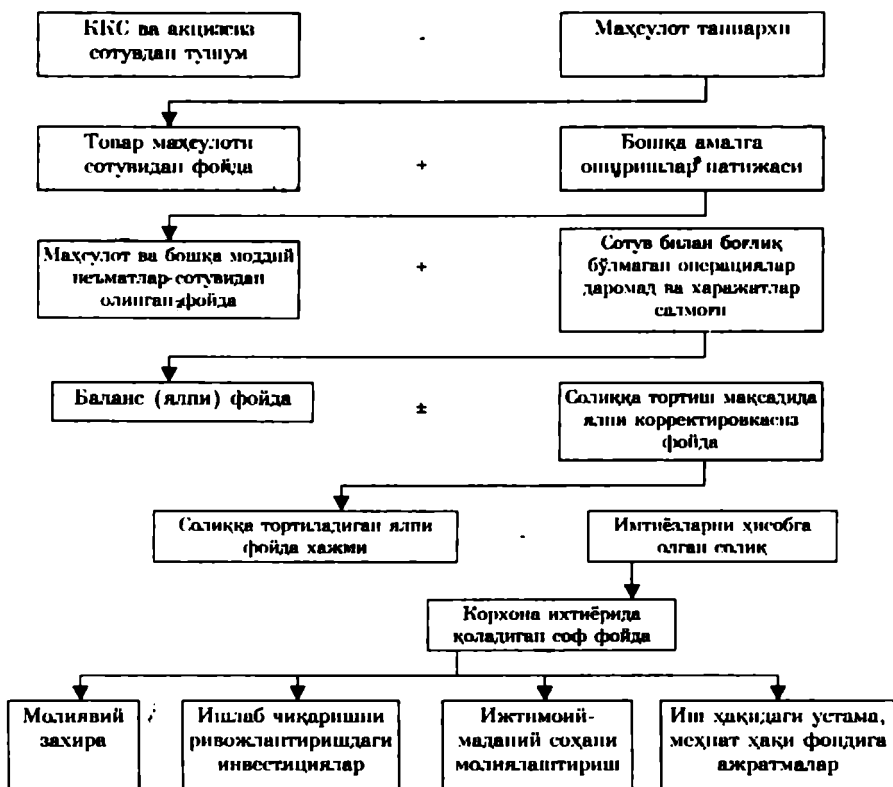
Маҳсулот ва хизматлар амалга оширилишидан тушган тушум ялпи даромад, умумий молиявий натижани таърифлайди. Маҳсулот ва хизмат сотувидан олинган ялпи даромадга қўйидагилар киради: тайёр маҳсулот сотувидан олинган даромад; ишлаб чиқарилган ярим фабрикат; хизмат; қурилиш ва илмий-изланиш ишларини комплектлаш учун сотиб олинган маҳсулот; савдо, таъминот корхоналаридан олинган товар; транспорт корхоналарининг йўловчи ва юк ташиш хизматлари.

Сотувдан тушган тушум ҳисоб рақамига ёки кассага пул тушган фурсатидан ҳисобланади. Амалиётда корхоналар молиявий натижа, сотувдан тушумли маҳсулот жўнатилгандан кейин аниқланиб, жўнатилганлик ҳақида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилади.

Қўшилган қийматта солиқсиз ва акцизсиз сотувдан тушган тушум ва сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш харажатлари орасидаги фарқ - сотувдан олинган ялпи даромад дейилади.

Корхонанинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган натижалари бўлиши мумкин. Улар фаолиятнинг умумий молиявий натижасини аниқлашда ҳисобга олинди. Умумий молиявий натижа (фойда ёки зарар) барча фойда ва зарарларни баланслаштириш ёрдамида аниқланади. Умумий молиявий натижа баланс фойдаси дейилиб, унга қўйидагилар киритилади:

- маҳсулот, хизматлар сотувидан олинган фойда (зарар);
- товар сотувидан олинган фойда (зарар);
- моддий айланма маблағлар ва бошқа активларни амалга оширилиш (реализация)идан олинган фойда (зарар);
- валюта курси орасидаги тафовутлар, даромад ёки йўқотишлар;
- қимматли қоғоз, бошқа узоқ муддатли молиявий восита, шу жумладан, бошқа корхоналар мулкига қўйилмалардан даромад;
- молиявий операциялар билан боғлиқ харажат ва йўқотишлар;
- амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган даромад (йўқотиш)лар.

2-чизма. Корхона фойдаси ва ундан фойдаланиш чизмаси
 Корхона соф фойдасини ҳисоблашни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

21-жадвал

Корхона соф фойдасини ҳисоблаш

№	Кўрсаткичлар	Апрель
1	Сотувдан тўшум	15000
2	Сотилган маҳсулот таннархи	10500
3	Сотувдан ялпи фойда (1-2)	4500
4	Асосий фаолният билан боғлиқ бўлган харажатлар	3000
5	Асосий фаолниятдан фойда (3-4)	1500
6	Асосий фаолният билан боғлиқ бўлмаган харажатлар	1200
7	Соллиқ тўлашмасдан олдинги фойда (5-6)	300
8	Соллиқ	120
9	Соф фойда (7-8)	180

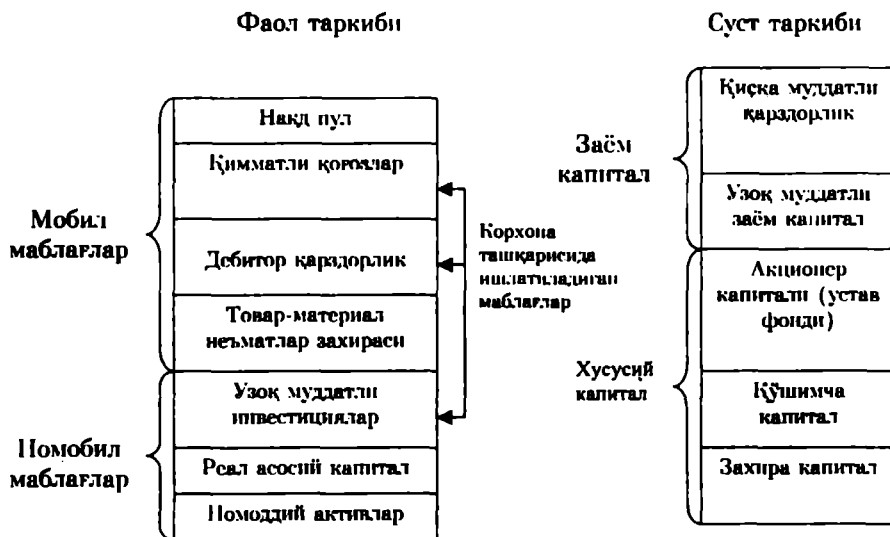
Самара – бу мутлақ миқдор бўлиб, у ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижаларини кўрсатади. Самара ҳосил қилинган ялпи даромад, ялпи фойда ва ҳоказолардир.

Самарадорлик кўрсаткичлари ишлаб чиқаришда эришилган самарага асосланиб, ишлаб чиқариш натижалари билан шу натижаларни ҳосил қилиш учун сарф-харажатлар ўртасидаги нисбатни ифодалайди.

7.2. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш

Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш маълумотлари манбаи, «корхона баланси», «молиявий натижа ва улардан фойдаланиш ҳисоботи»; «балансга илова» ҳисобланади. Аналитик баланс ёрдамида:

- корхона мулкининг умумий қиймати;
- асосий воситалар ва бошқалар қиймати;
- айланма восита ва жорий активлар қиймати;
- корхона хусусий маблағлари ҳажми;
- заём маблағлари ҳажмини аниқлаш мумкин.

3-чизма. Балансининг фаол ва суст таркиби

Шундай қилиб, баланс активида айланма ва жорий активлар; нақд пул, қимматли қоғозлар, дебиторлик қарз ва товар-материал неъматлар захираси ажратилади. Келаси давр харажатлари ҳам активларга киради.

Айланмайдиган активларга — узоқ муддатли инвестициялар, реал асосий капитал ва номоддий активлар киради. Реал капиталга амортизация этилаётган, ишлаб турган мулк ва қурилишга ҳамда мулкни харид қилишга тугалланмаган харажатлар киритилади.

Амортизация этилаётган мулк ишлаб чиқаришда иштирок этаётган асосий фонддир.

Мобил маблағлар икки қисмга бўлинади:

- ўзгарувчан қисми, қисқа муддатли қарздорлик эвазига;
- доимий минимум, узоқ муддатли заём капитали ва хусусий капитал қисми эвазига.

Балансдаги мобил маблағларнинг умумий суммаси билан қисқа муддатли харажатлар суммаси орасидаги фарқ «соф мобил маблағлар» дейилади (ёки айланма капитал). Соф мобил маблағлар ва узоқ муддатли заём капитали орасидаги фарқ хусусий капитал ҳисобига пайдо бўлган мобил маблағлар ҳажмидир.

Корхона молиявий ҳолати аввало активларга киритилган қўйилмаларнинг реал пулга айланиш тезлигини баҳолайди.

Мобил маблағларнинг танқислиги жорий операциялар бўйича тўловларни кечиктиради, ортиқчалиги эса капиталдан фойдаланишнинг самарасизлигини кўрсатади.

Корхона молиявий ҳолатини қуйидаги кўрсаткичлар таърифлайди:

- мобил маблағлар таркиби барқарорлиги (соф мобил маблағлар умумий мобил суммаси);
- мустақиллик кўрсаткичи;
- молиявий барқарорлик кўрсаткичи;
- ҳаракатчанлик кўрсаткичи ва ҳ.к. Бундай кўрсаткичлар 80га яқин.

Қисқа муддатли мажбуриятларнинг бажарилишини баҳолашда мослашувчанлик кўрсаткичидан фойдаланилади.

Мобил маблағлар = $100 + 50 + 70 + 300 = 520$ млн. сўм.

Йил боши = $100 + 50 + 70 + 300$ млн.сўм.

Йил охири = $50 + 60 + 310 = 420$ млн. сўм.

Иммобил маблағлар:

Йил бошига = $400 + 250 + 40 = 690$ млн. сўм.

Йил охирида = $380 + 260 + 46 = 486$ млн. сўм.

Қуйидаги шартли белгиларни киритамиз.

АК — асосий капитал;
На — номоддий активлар;
Ҳк — хусусий капитал;
Бв — бачаж валютаси;
Зт — товар-материал захираси;
Дк — дебиторлик қарз;
ҚК — қимматли қорғоқлар;

К — қисқа муддатли қара;
ХАМ — хусусий айланма маблағлар;
ЗК — узоқ муддатли заём;
Х — кредиторлар билан ҳисоблашиш;
ЖА — жорий активлар (мобил маблағлар);
СММ — соф мобил маблағлар;
РК — реал асосий капитал;

Корхона баланси (минг сўм)

Активлар	Йил бошига	Йил охирига	Пассивлар	Йил бошига	Йил охирига
Нақд пул	100	50	Қисқ мuddатли бизнес сaлдоси	300	280
Қимматли қоғозлар	50	-	Кредиторлар билан ҳисоблашни	100	100
Дебитор қардорлик	70	60	Қисқа мuddатли қарорлар	230	180
Товар-материал неъматлар захираси	300	310	Узоқ мuddатли заём капитали	600	316
Мобил маблағлар	520	420	Акционер капитали	100	100
Узоқ мuddатли инвестициялар	400	380	Қўшимча капитал	110	110
Реал асосий капитал (метр)	250	260	Захира капитали	90	100
Номоддий активлар	40	46	Ёрилган фойда	80	100
Изобилашган маблағлар	690	486	Хусусий капитал	380	410
Баланс	1210	906	Баланс	1210	906

Уқоридаги белгилардан фойдаланиб, кўрсаткичларни ҳисоблашни қуйидаги жаdвалда кўрамыз.

Корхона молиявий ҳолати кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Ҳисоблаш усули	Йил боши	Йил охири	Уага-рнинг
1	K_m — мустақиллик кўрсаткичи	ХК:БВ	30,8	45,3	+48
2	Соф мобил маблағлар — СММ	ЖА-Қ	290(520-230)	240	-7,2
3	ХВМ — хусусий айланма маблағлар	ПМ+ЗТ-Х	300(100+300-100)	260	-13
4	Кўчувчанлик кўрсаткичи — K_m	(ХҚ+ЗК):БВ	29,7 (300:1210)	2,50	-15,8
5	Молиявий барқарорлик кўрсаткичи — K_5	(ХК+ЗК):БВ	81%(380+600):1210	80,1%	-1,1
6	Асосий капитални хусусий капитал билан муқобиллик кўрсаткичи — K_m	(АК+МА):ХС	76,3% (380+600)	74,6%	-2,2
7	Мулк қийматида реал асосий капитал салмоғи	РА:БВ	20,7% (250:1210)	28,7%	+2,4
8	Мобил маблағларда соф мобил маблағлар салмоғи	СММ:ММ.	55,8% (290:520)	57,14%	-41,2%
9	Заём ва хусусий капитал муқобиллик кўрсаткичи	600:380 ЗК:ХК	+57,9% (600:380)	77,1%	-57,4%
10	Мутлақ ликвидлик кўрсаткичи — K_4	(ПМ+ҚҚ):К	65,2% (100+50):230	27,8%	-57,4%
11	Ликвидлик текширилган кўрсаткич — $K_{л.т.}$	(ПМ+ҚҚ+ДК):К	95,7% (100+50+70):230	61,1%	-36,1%
12	Умумий қўллаш кўрсаткичи — $K_{к.м.}$	(ЖА:К)	2,28% (520:230)	2,33%	+3,2%

Молиявий таҳлил амалиётида молиявий кўрсаткичлар эталон кўрсаткичлари билан таққосланади.

Мулкчилик кўрсаткичи $K_m = 0,5$ кўрсатадики, мулкчиликнинг ярмидан кам қисми хусусий капиталдан ташкил топган. Йил охирида ижобий ўзгариш бўлиб, бу кўрсаткич ярмига яқинлашган.

Соф мобил маблағларни 50 минг сўмга камайиши жорий операциялар бўйича тўловни кечиктириши мумкин.

Кўчувчанлик кўрсаткичининг пастлигига ва йил охирида янада пасайишига аҳамият бериш лозим. Мобил активларга қўйилмалар салмоғи пасайган.

Асосий капитал суммаси хусусий капитал билан қопланиши ва уни йил охирига ўзгариши ижобийдир:

($2,97+76,3=79,27\%$ йил бошида);

($2,50+74,6=77,1\%$ йил охирига).

Молиявий барқарорлик кўрсаткичи пасайгани салбий ҳолатдир (81 дан 80,1%гача). Бунга йил охиридаги узоқ муддатли заём капиталининг камайиши салбий таъсир этган.

Мобил маблағлар салмоғи ўзгариши ижобий бўлиб, умумий мобил маблағларда соф мобил маблағлар салмоғи 55,8дан 57,14%га ўзгарган. Мобил маблағлар салмоғи ўзгаришини жадвалда кўрамиз:

24-жадвал

Мобил маблағлари таркиби, (%ларда)

	Йил боши	Йил охири
Жами мобил маблағлар Шу жумладан:	100	100
Нақд пул	19,2	11,9
Қимматли қоғозлар	9,6	0
Дебиторлик қарзи	13,5	14,3
Товар-материал неъматлар захираси	57,7	73,8

Корхона йил бошида 65,2% жорий қарзини узиши мумкинлигини ликвид кўрсаткичи кўрсатмоқда. Йилнинг охирига келиб, бу кўрсаткич 27,8 % га тушиб қолди.

Бор пул маблағлари ва келиб тушадиган тушумлар эвазига жорий қарзнинг 95,7%ини йил бошида узиш мумкин эди, йил охирида эса бу кўрсаткич 61,1% га тушди ва ҳ.к.

Инвестиция таҳлилида муҳим кўрсаткич бўлиб, акционер (хусусий) капиталининг рентабеллиги ҳисобланади:

$$R_{\text{акк. кап}} = \Phi_c : \text{АК}$$

Бу ерда, АК – акционерлик (хусусий) капитали. Бу кўрсаткич корхона қўйилмасига хусусий капитал фойда меъёрини таърифлайди.

Рентабелликни омиллари индекси таҳлилини мультипликатив индекс моделлари ёрдамида кўриш мумкин. Юқоридаги рентабеллик кўрсаткичларидан статистик амалиётда энг кўп тарқалгани баланс рентабеллигидир:

$$R_1 = \frac{\Phi_b}{ИК} = \frac{\Phi_b}{\Phi_p} \mp \times \frac{\Phi_p}{X} \times \frac{X}{AK} \times \frac{AK}{ИК}$$

25-жадвалдаги маълумотларга биноан, умумий баланс рентабеллигига омилларнинг таъсирини кўриб чиқамиз:

1) Баланс фойда ўзгаришининг умумий рентабелликка таъсири (а-омили).

$$\Delta_{д(а)} = (a_1 - a_0) \times b_1 c_1 d_1 = (1,0319 - 1,0385) \times 0,3672 \times 1,7067 \times 0,2055 = -0,00085.$$

Баланс фойданинг ошиши таъсири остида умумий рентабеллик 0,0438 тийин/сўмга ошган.

2) Сотилган маҳсулот рентабеллиги ўзгаришининг умумий рентабелликка таъсири (б-омил).

$$\Delta_{д(б)} = a_0 (b_1 - b_0) \times c_1 d_1 = 1,0385 (0,3672 - 0,3223) \times 1,07067 \times 0,2055 = 0,0164.$$

Маҳсулот рентабеллиги ошиши натижасида умумий рентабеллик 1,026 тийин/сўм ошган.

3) Айланма капитал айланиши ўзгаришининг умумий рентабелликка таъсири.

$$\Delta_{д(в)} = a_0 b_0 (c_1 - c_0) \times d_1 = 1,0385 \times 0,3223 \times (1,7067 - 1,7286) \times 0,2055 = -0,00151.$$

Айланма капитал айланиш сони пасайиши умумий рентабелликка салбий таъсир кўрсатиб, уни 0,151 тийин/сўм камайтирган.

4) Ишлаб чиқариш капитали қийматида айланма капитал салмоғи ўзгаришининг умумий рентабелликка таъсири.

$$\Delta_{д(д)} = a_0 b_0 c_0 (d_1 - d_0) = 1,0385 \times 0,3223 \times 1,7286 \times (0,2055 - 0,2) = 0,0032.$$

Барча омилларнинг таъсири умумий рентабелликка

$$(-0,00085) + 0,0164 + (-0,00151) + 0,0032 = 0,0172$$

Демак, умумий рентабелликнинг ошишига сотилган маҳсулот рентабеллиги ўзгариши ва ишлаб чиқариш капиталида айланма капитал салмоғи ўзгариши ижобий таъсир кўрсатган. Баланс фойданинг камайиши ва айланма капитални айланиш тезлигининг пасайиши умумий рентабелликка салбий таъсир кўрсатган.

Бу омиллар таъсирининг нисбий кўрсаткичлари қуйидагича:

$$I_d = I_a \times I_b \times I_c \times I_d = \frac{1,0319}{1,0385} \times \frac{0,3672}{0,3223} \times \frac{1,7067}{1,7286} \times \frac{0,2055}{0,2} = 1,1483 \times 100 = 114,83\%.$$

Умумий рентабеллик ва унинг ўзгариши омиллари

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирликлари	Олдинги давр	Кейинги давр	Мурак ўзгариш (+,-)	Нисбий ўзгариш (%)
Баланс фойда	Φ_B	405	485	+80	119,75
Маҳсулот сотувидан тушум	PM	1000	1750	+50	109,38
Ишлаб чиқариш харajatлари	X	1210	1280	+70	105,70
Маҳсулот сотувидан фойда	Φ_P	390	470	+80	120,51
Ишлаб чиқариш капитали	ИК	3500	3650	+150	104,29
Шу жумладан, айланма капитал	AK	700	750	+50	107,14
Баланс фойданинг ўзгариши кўрсаткичи	$a = \frac{\Phi_B}{\Phi_P}$	1,0385	1,0319	-0,6066	99,3
Сотилган маҳсулот рентабеллиги	$b = \frac{\Phi_P}{X}$	0,3223	0,3672	+0,0449	113,92
Айланма капиталнинг айланishi соми	$c = \frac{X}{AK}$	1,7286	1,7067	-0,0219	98,73
Ишлаб чиқариш капитали қийматида айланма капитал салмови	$d = \frac{AK}{ИК}$	0,2	0,2055	0,0548	102,75
Баланс (умумий) рентабеллик	$D = \frac{\Phi_B}{ИК}$	0,1157	0,1329	0,0172	114,83

Демак, сотув маҳсулоти рентабеллиги 13,92% ишлаб чиқариш капиталида айланма капитал салмоғи 2,74 %га ошиши - иккала омил таъсири остида умумий рентабеллик $(1,1392 \cdot 1,0274 = 1,1704)$ 17,04% га ошишига сабаб бўлган.

Баланс фойданинг 0,63%га пасайиши ва айланма капитални айланиш сони 1,27% пасайиши туфайли умумий рентабелликни $(0,9937 \cdot 0,9875 = 0,9811)$ = 98,11, яъни 1,89 %га пасайган.

Тўрт омил таъсири остида умумий рентабеллик:

$1,1704 \cdot 0,9811 = 1,1483 \cdot 100 = 114,83\%$;

яъни, 14,83% ошган.

Капиталдан фойдаланиш иқтисодий самарадорлигини баҳолаш

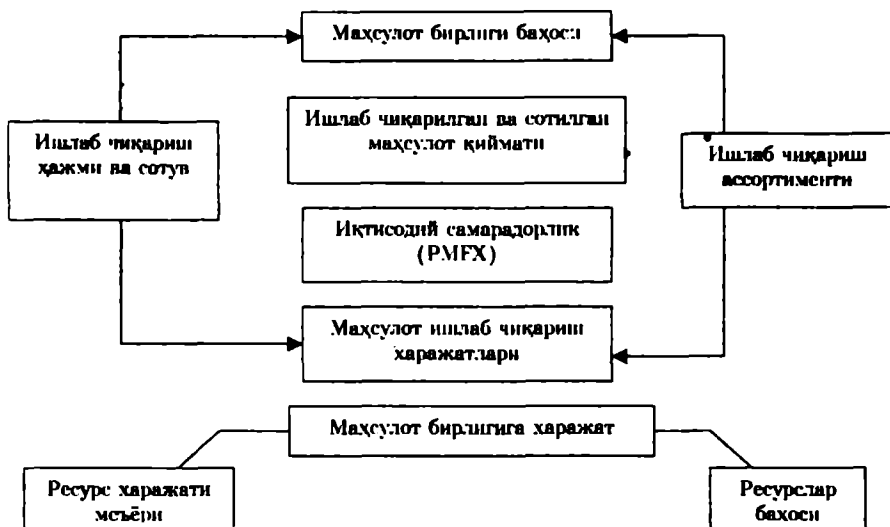
Корхона фаолиятининг натижавий кўрсаткичини ҳаракат кўрсаткичи билан нисбати нуқтаи назаридан умумлаштирувчи кўрсаткич сифатида сотилган маҳсулот ва хизмат қийматининг шу маҳсулот ёки хизмат учун қилинган реал харажатлар нисбати олинади. Фақат шунини инобатга олиш лозимки, бунда пировард натижага (маҳсулотга) ички иқтисодий ташкилий омиллари ва ташқи бозор омиллари таъсир кўрсатади.

Ички иқтисодий-ташкилий омилларга: меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқаришнинг техникавий таърифи, ташкил этиш усули, яъни тадбиркорга боғлиқ бўлган омиллар киради. Бозор омили эса тадбиркорга боғлиқ бўлмаган, асосан баҳо ўзгариши билан боғлиқ омиллардир. Бир томондан, бу ресурслар баҳоси - хомашё, ишчи кучи, ёқилғи, иккинчи томондан, ишлаб чиқариш натижавий кўрсаткичлар баҳоси, бу баҳо талаб ва таклифга биноан ўзгаради.

Шундай қилиб, корхона фаолиятининг самарадорлик кўрсаткичи қуйидагича ҳисобланади:

$$C = \frac{P \cdot M}{X}$$

Жорий даврдаги ишлаб чиқариш, маҳсулот қийматини таҳлил этишда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ва унинг баҳоси ўзгаришини инобатга олиш зарур. Уларга, албатта, ассортимент ўзгариши ҳам таъсир кўрсатади. Харажатларда ишлаб чиқариш ҳажми; ресурслар баҳоси, маҳсулот бирлигига ресурс харажатлари, ассортимент ва бошқалар ўзгариши ҳисобга олинади керак. Уларни инобатга олишни қуйидаги кўринишда тасвир этиш мумкин:

4-чизма. Маҳсулот бирлигига ресурс харажатлари

Жорий харажатлар иқтисодий самарадорлиги асосий кўрсаткичи сифатида ишлаб чиқарилган ёки сотилган бир сўмлик маҳсулот харажатлари кўрсаткичи қуйидагича ифодаланади:

$$C = \frac{\sum qz}{\sum qr}$$

Бу ерда: $\sum qz$ - харажатлар;

$\sum qr$ - қиймати.

Харажатлар омили даражаси ва динамикаси қуйидаги икки йўналишда кечади:

- жонли меҳнат (ЖМ);
- меҳнат воситалари (МВ).

$$C = \frac{X}{PM} = \frac{ЖМ}{PM} + \frac{МВ}{PM} + \frac{МП}{PM} + \frac{БХ}{PM};$$

Бу ерда: МП - меҳнат предметлари харажати;

БХ - бошқа харажатлар;

PM - сотув маҳсулоти;

МВ - меҳнат воситалари.

Бу кўринишда биринчи нисбат маҳсулот бирлиги қийматига жонли меҳнат харажатини ифодалаб, уни икки йўналишда ифодалаш мумкин:

- маҳсулот бирлиги меҳнат талабчанлиги (t);
- тадбиркорга қилинган меҳнат бирлиги қиймати (f):

$$\frac{\text{ЖМ}}{\text{РМ}} = \frac{\text{ЖМ}}{T} \cdot \frac{T}{\text{РМ}} = f \cdot t$$

Бу ерда: T - жонли меҳнат харажати (иш вақти ўлчов бирликларида).

Бу икки кўрсаткич кўпайтмасини маҳсулот бирлигига ҳақ талабчанлиги деб тушунса ҳам бўлади, чунки бу кўрсаткич жонли меҳнат ҳақи ҳамма корхона харажатларини киритади: меҳнат ҳақи ажратмалари билан; бандлилик, нафақа, тиббий суғурта ва амалдаги қонун-қондалар бўйича кўрсатилган барчи ажратмалар.

Иккинчи нисбат маҳсулот бирлигига асосий капитал амортизация ажратмасини ифодалаб амортизация талабчанлиги (a) дейиш мумкин ($\frac{MB}{\text{РМ}}$). Бу бўлинмани ҳам, асосий капиталнинг ўртача амортизация меъёри бўйича баҳолаш (a) ва маҳсулотни асосий капиталга талабчанлиги (K) бўйича ифодалаш мумкин:

$$\frac{MB}{\text{РМ}} = \frac{A}{K_{\infty}} \cdot \frac{K_{\infty}}{\text{РМ}} = a \cdot K_T$$

Бу ерда: A - асосий капиталга амортизация умумий ажратмалари;

K_{∞} - асосий капитал.

Учинчи бўлинма - ($\frac{МП}{\text{РМ}}$) айланма капиталнинг меҳнат предметини сотилган маҳсулотга нисбатидан иборат бўлиб, маҳсулотни материал талабчанлигини (m) ифодалайди. Тўртинчи бўлинма - ($\frac{БХ}{\text{РМ}}$) бошқа харажатлар (жорий ишлаб чиқариш харажатлари)ни, жумладан, турли ташкилотларнинг хизмат ҳақи билан боғлиқ харажатларни (банк, алоқа ва бошқалар), сотув маҳсулоти бирлигини ўз ичига олади ва маҳсулот бирлигига хизмат талабчанлигини ифода этади.

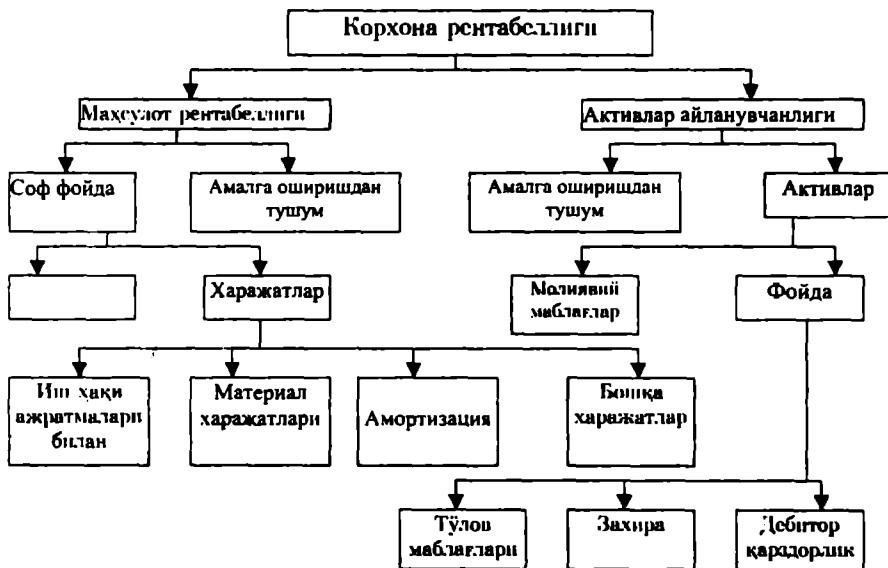
Шундай қилиб, корхона иқтисодий самарадорлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$C = f \cdot t + Q \cdot K_1 \cdot m \cdot Y$$

Бу боғлиқликдан фойдаланиб, корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг ўзгаришига юқоридаги омиллар таъсир кўрсатади.

7.3. Рентабеллик даражаси кўрсаткичлари

Корхона хўжалик фаолиятининг молиявий натижасини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири нисбий кўрсаткичдир. У рентабеллик кўрсаткичи бўлиб, корхона фаолияти самарадорлигини таърифлайди ва активларга киритилган ҳар бир сўмлик харажат қанча фойда келтиришини ифодалайди. Бу ҳосил қилинган фойда суммаси билан маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларни ёки ишлаб чиқариш ресурсларини солиштиради; меҳнат, материал ва молиявий ресурслардан қандай фойдаланилганлигига таъриф беради.

5-чизми. Корхона рентабеллигининг шаклланиши

Корхона ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятининг умумий рентабеллик таърифлари, жорий комплекс ва моддий неъматларда мужассамлашган меҳнатдан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичи маҳсулот рентабеллигидир. Сотиш рентабеллик кўрсаткичи салмоқли ўрин эгалламоқда.

Умумий рентабелликни (R_v) ҳисоблашда, унинг баланс фойда (Φ_6) ва ўртача ишлаб чиқариш капиталига (ИК) нисбати олинади.

$$R_v = \frac{\Phi_6}{ИК}$$

Молиявий таҳлил жараёнида қуйидагилар ҳисобланади:

1) Барча капитал рентабеллиги:

$$R_2 = \Phi_C : \bar{A}$$

Бу ерда: Φ_C - соф фойда.

$\bar{A}$ - ўртача активлар.

2) Жорий активлар рентабеллиги:

$$R_3 = \Phi_C : \bar{A}_ж$$

Бу ерда: $\bar{A}_ж$ - ўртача жорий активлар.

3) Сотилган маҳсулот рентабеллиги (R_4):

а) $R_4 = \Phi_p : X$

Бу ерда: Φ_p - маҳсулот сотувидан фойда;

X - амалга ошириш қилинган маҳсулот харажатлари.

б) $R_4 = \Phi_C : PT$

Бу ерда: PT - амалга оширишдан тушум.

4) Сотиш рентабеллиги:

$$R_5 = \Phi_p : PT$$

Ҳал этилиши лозим бўлган масалага қараб қуйидаги рентабеллик кўрсаткичи ҳисобланиши мумкин:

- асосий капитал рентабеллиги;
- хусусий капитал рентабеллиги;
- акционер капитал рентабеллиги;
- инвестициялар рентабеллиги ва ҳ.к.

Қисқача хулоса

Маҳсулот ва хизмат сотувидан олинган ялпи даромадга қуйидагилар киради: тайёр маҳсулот сотувидан олинган даромад; ишлаб чиқарилган ярим фабрикат; хизмат; қурилиш ва илмий-изланиш ишларини тўлдириш учун сотиб олинган маҳсулот; савдо, таъминот корхоналаридан товар; транспорт корхоналарининг йўловчи ва юк ташиш хизматлари.

Сотувдан тушган тушум ҳисоб рақамига ёки кассага пул тушган фурсатдан ҳисобланади. Амалиётда корхоналар молиявий натижаси маҳсулот жўнатилгандан кейин аниқланиб, унинг жўнатилганлиги тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилади.

Қўшилган қийматга солиқсиз ва акцизсиз сотувдан тушган тушум ва сотилган маҳсулотининг ишлаб чиқариш харажатлари орасидаги фарқ сотилган олинган ялпи даромад дейилади.

Корхонанинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган натижалари бўлиши мумкин. Бу фаолиятнинг умумий молиявий натижасини аниқлашда ҳисобга олинади.

Умумий молиявий натижа (фойда ёки зарар) барча фойда ва зарарларни баланслаштириш ёрдамида аниқланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхонанинг ялпи даромади қандай ҳисобланади?
2. Ялпи фойда қандай ҳисобланади?
3. Баланс фойдасига тушунча беринг.
4. Соф фойда қандай ҳисобланади?
5. Корхона молиявий ҳолатини қандай кўрсаткичлар таърифлайди?
6. Рентабеллик тушунчасини изоҳланг.
7. Умумий рентабеллик, маҳсулот рентабеллиги ва сотиш рентабеллигини тушунтиринг.
8. Умумий ва жорий активлар рентабеллигини тушунтиринг.
9. Капитал истеъмолнинг иқтисодий самарадорлиги қандай аниқланади?
10. Умумий рентабелликка қандай омиллар таъсир кўрсатади?

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т.: Меҳнат, 1998.
2. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. -М., Финансы и статистика, 2000.
3. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. -Т.: Узбекистан, 1993.
4. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг.
5. Всемирный банк. 2001г.
6. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.
7. Дадабаев Ю.Т. и др. Макроэкономика. -Т.: Фан, 1999.
8. Годовой отчет Всемирного банка. 2000. Ежегодный обзор и итоги финансовой деятельности.
9. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. -М., Инфра, 2000.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат Статистикаси тўғрисида»ги қонуни. 1993 йил, 2 сентябрь.
2. Ўзбекистон Республикасини жаҳон амалиётида қабул қилинган ҳисоб статистика тизимига ўтказиш. Давлат дастури. Вазирлар Маҳкамасининг 133-сонли қарори. 1994 йил 14 июнь.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том, -Т.: Ўзбекистон, 1991.
4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболлини асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
5. Абдуллаев Ё.А. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. -Т.: Меҳнат, 1998.
6. Адамов В.Е. Экономика и статистика фирм. -М., Финансы и статистика, 2000.
7. Акрамов Э.А., Ишмухамедов Ш. Узбекистан на пути к рынку: теоритические основы, условия и практика перехода. -Т.: Узбекистан, 1993.
8. Доклад о мировом развитии. 2000-2001гг.
9. Всемирный банк. 2001г.
10. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан, 1994.
11. Дадабаев Ю.Т. и др. Макроэкономика. -Т.: Фан, 1999.
12. Годовой отчет Всемирного банка. 2000г. Ежегодный обзор и итоги финансовой деятельности.
13. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. -М., Инфра, 2000.
14. Ишмухамедов А.А. ва бошқалар. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. -Т.: Ўқитувчи, 1996.
15. Кулагина Г.С. Национальные счетоводства (учебник). -М., Финстатинформ, 1998.
16. Еремена Н.М., Мершалова В.П. Статистика труда. -М., Финансы и статистика, 1988.
17. Назаров М.Г. Курс социально-экономической статистики. -М., Финстатинформ, 2000.
18. Набиев Х.Н. ва бошқалар. Миллий ҳисоблар тизими. -Т., 1998.
19. Солон В.Н. и др. Макроэкономическая статистика. -М., Дело, 2001.
20. Экономическое обозрение. Социальная политика в Узбекистане, 1998.
21. Ўзбекистон Республикасининг 2000-2001 йил ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. -Т., 2001.

22. Дмитричев И.И. Статистика уровня жизни. -М., Госкомстат России, 1995.
23. Иванов Ю.Н. Система национальных счетов. -М., Финстатинформ, 1996.
24. Кузнецова Е.В. Индекс человеческого развития и тенденции его изменения в России и зарубежных странах. Вопросы статистики, №2 1999.
25. Кулагина Г.Д. Национальное счетоводство. -М., Финансы и статистика, 1997.
26. Матюха И.Я. Статистика уровня жизни населения. -М., Статистика, 1973.
27. Можена М.А. Человек, труд, потребление. -М., 1991.
28. Пономаренко А. Методологическое обеспечение расчетов показателей СНС. Вопросы статистики, №1, 1995.
29. Петер фон Дер Липпе. Экономическая статистика. ФСУ Германии, 1995.
30. Холмунинов Ш.Р. Моделирование сельского рынка труда. -Т., Фан, 1996.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I боб. «МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА» ҶАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УСУЛИ.....	7
1.1. «Микроиқтисодий статистика» Ҷанининг предмети.....	7
1.2. «Микроиқтисодий статистика» да қўлланиладиган усуллар...	8
Қисқача хулосалар.....	12
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	13
Асосий адабиётлар.....	13
II боб. МАҲСУЛОТ ВА ХИЗМАТЛАР СТАТИСТИКАСИ... 14	
2.1. Маҳсулот ва хизматлар статистикаси объекти.....	14
2.2. Саноат маҳсулотлари статистикаси.....	15
2.3. Бошқа тармоқлар маҳсулотлари статистикаси хусусиятлари... 18	
Қисқача хулосалар.....	23
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	24
Асосий адабиётлар.....	24
III боб. ИШЧИ КУЧИ СТАТИСТИКАСИ.....	25
3.1. Бандлик таснифи.....	25
3.2. Микро даражада банд бўлганларни статистик ўрганиш... 27	
3.3. Иш вақти статистикаси.....	32
3.4. Меҳнат унумдорлиги статистикаси.....	38
Қисқача хулосалар.....	48
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	49
Асосий адабиётлар.....	49
IV боб. АСОСИЙ КАПИТАЛ СТАТИСТИКАСИ.....	50
4.1 Асосий фондлар ҳақида тушунча.....	50
4.2 Асосий фондлар таснифи.....	51
4.3 Асосий фондларни баҳолаш усуллари.....	51
4.4 Асосий фондлар амортизацияси	53
4.5. Асосий фондлар баланси.....	54
4.6. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.....	57
Қисқача хулосалар.....	58
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	59
Асосий адабиётлар.....	59

V боб. АЙЛАНМА КАПИТАЛ СТАТИСТИКАСИ..... 60

5.1. Айланма капитал турлари ва манбалари.....	60
5.2. Айланма капиталнинг мавжудлиги ва айланувчанлигининг таърифи.....	61
5.3. Корхонанинг айланма капиталга эҳтиёжини аниқлаш...	63
5.4. Маҳсулот бирлигига харажат ва унинг таркиби ўзгаришини таҳлил этиш.....	67
5.5. Айланма капиталдан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш.....	70
Қисқача хулосалар.....	73
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	74
Асосий адабиётлар.....	74

VI боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА МУОМАЛА ХАРАЖАТЛАРИ..... 75

6.1. Ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари ҳақида тушунча...	75
6.2. Маҳсулот таннархини калькуляция моддалари бўйича ўрганиш.....	77
6.3. Маҳсулот таннархи динамикаси.....	79
6.4. Бир сўмлик товар маҳсулотига қилинган харажат.....	84
Қисқача хулосалар.....	87
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	88
Асосий адабиётлар.....	88

VII боб. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИНГ САМАРА ВА САМАРАДОРЛИГИНИ СТАТИСТИК ЎРГАНИШ..... 89

7.1. Корхона фаолиятининг асосий молиявий натижалари...	89
7.2. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш.....	91
7.3. Рентабельлик даражаси кўрсаткичлари.....	100
Қисқача хулосалар.....	102
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	103
Асосий адабиётлар.....	103

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 104

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I.SUBJECT AND METHODOLOGY OF THE COURSE OF “MICROECONOMICAL STATISTICS”.....	7
1.1.Subject of the course of “Microeconomical statistics”.....	7
1.2.Methodologies used in “Microeconomical statistics”.....	8
Brief questions.....	12
Questions for discussion and control.....	13
Main literature.....	13
PART-II.STATISTICS OF PRODUCTS AND SERVICES.....	14
2.1.Statistical objects – products and services market.....	14
2.2.Statistics of industrial products.....	15
Brief questions.....	23
Questions for discussion and control.....	24
Main literature.....	24
PART-III.WORK FORCE STATISTICS.....	25
3.1.Explanation of employment ratio.....	25
3.2.Statistical study of employment ratio in micro level.....	27
3.3.Statistics of working time.....	32
3.4.Statistics of labor efficiency.....	38
Brief questions.....	48
Questions for discussion and control.....	49
Main literature.....	49
PART-IV.STATISTICS OF MAIN CAPITAL.....	50
4.1.About main funds.....	50
4.2.Definition of main funds.....	51
4.3.Pricing ways of main funds.....	51
4.4.Amortization of main funds.....	53
4.5.Balance of main funds.....	54
4.6.Utilization indicators of main funds.....	57
Brief questions.....	58
Questions for discussion and control.....	59
Main literature.....	59

PART-V. STATISTICS OF CIRCLING CAPITAL.....	60
5.1. Types and sources of circling capiital.....	60
5.2. Circling capiital and its circulation process.....	61
5.3. Finding the need of a company for circling funds.....	63
5.4. Expenditure for a unit of a product and analysis of its structural changes.....	67
5.5. Pricing the efficiency of utilization of circling capital.....	70
Brief questions.....	73
Questions for discussion and control.....	74
Main literature.....	74
 PART-VI. PRODUCTION AND COMMUNICATION EXPENDITURES.....	 75
6.1.About the production and communication expenditure....	75
6.2.Study of the calculation of product cost.....	77
6.3.Dynamics of production cost.....	79
6.4.Expenditures spent for one sum of goods production.....	84
Brief questions.....	87
Questions for discussion and control.....	88
Main literature.....	88
 PART-VII.STATISTICAL STUDY OF EFFICIENCY OF THE ACTIVITY OF A FIRM.....	 89
7.1.Main financial results of the activity of a firm.....	89
7.2.Pricing financial conditions of a company.....	91
7.3.Indicators of profitability.....	100
Brief questions.....	102
Questions for discussion and control.....	103
Main literature.....	103
 LIST OF BIBLIOGRAPHY.....	 104

АКБАРОВА ЗАРИФА РАҲИМОВНА

МИКРОИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКАСИ

Ўқув қўлланма

Нашр учун маъсул:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Қурбонмурод Жумаси

Мусаввир:

Акбарали Мамасолтєв.

Муҳаррир – Н. Бобоева;

Техник муҳаррир – Ш.Тожиєв;

Мусаҳҳиҳ – Ж.Йўлдошев;

Компьютерда саҳифаловчи – Д.Ишамов

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsuc.uz

Электрон почта манзили: info@tsuc.uz

Теринга берилди 04.11.2003 й. Босинга рухсат этилди 20.01.2004 й.

Ўзоғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.

Нашр босма тобоғи 7. Нусхаси 500.

Буюртма № 167

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000, Тошкент, Ж-Неру,1.

«Тағарқиёт ИСН» фирмаси матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Беттена мавзеси, 18-6.

АКБАРОВА Зарифа Рахимовна — «Статистика» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 4 та ўқув қўлланма ва 20 тадан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Ишчи кучи ва унинг бандлигини статистик ўрганиш».

